

કાન્તિની ચીનગારીઓ

પ્રયોજક: “ નિરંજન. ”

પ્રકાશક:

“ ઊર્મિ ” કાર્યાલય

૧૮૧ બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

કિંમત રૂ. ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અનુક્રમાંક તૈયાર છે !

તૈયાર છે !!

કોની પૈરી (સચીત્ર.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાવ્યસામ્રાજ્ય]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૮૭ અંગક

પુસ્તકનું નામ કાન્તિની સીનગરીઓ

વિષય , ...

રજુ કરતું સામાજિક નોવેલ.

કીંમત ફક્ત રૂ. દાક, પોસ્ટેજ ૪ આના.

હિર્મિ કાર્યાલય,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રોટ, કોટ, મુંબઈ.

વીસમી સદીનું માનીનું થયેલું અસારવાવાળા
એમ. ડી. એન્ડ સન્સનું

ઓમંજીનું તેલ

નં. ૧ ૨-૩ વાપરે.

આ તેલ ખાસ તંદીના તેલ પર
બનાવવાથી મગજને હંડકે આપી
વાળને કાળા, ચુવાળા, અચ્ચકના
અને ગુચ્છાદાર બનાવે છે. ખગના
વાળને અટકાવે છે. માથામાં ખોડા
યા લીપ થતાં અટકાવે છે.

ખરીદતી વખતે એમ. ડી. એન્ડ સન્સનું નામ બરાબર વાંચીને લેશો.

કિંમત ૧ પેન્ટનો રૂ. ૧-૨-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

વાળ કાઢવાના સાધુનો રાજ

સુંદર સોપ રજિસ્ટર નં. ૧૧૮૨

ચાર માનીટમાં સફાઈથી વાળ કાઢી ચામડીને સાફ ને સુંવાળી બનાવે
છે ચામડી કાળી પડતી નથી, તેમજ લાય બળતી નથી અને સાપ,
વીંછી ને હુડકાએલા કુતરાનું ઝેર ઉતારે છે.

કિંમત ત્રણ સાધુના બાકસનો પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧)

દરેક વેપારીને ત્યાંથી મળશે, અગર લખો:—

એમ. ડી. એન્ડ સન્સ,

અસારવા, અમદાવાદ.

શુદ્ધિ પત્ર

અન્ય કાર્યોની રોકાણને લીધે મુજ અગામર તપાસાયાં નથી. તેથી પુસ્તકમાં ભૂલો રહી જવા પામી છે જે અદલ વાંચકો દરમુજર કરશે એવી આશા છે. સાધારણ ભૂલો આદ કરતાં ટેટલીક મુખ્ય અને આપી છે, તે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતી છે.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
મુખ્ય પૃષ્ઠ	છેલ્લી લીટી	અનુવાદકને	પ્રયોજકને
નિવેદન	૧૫	ત્ય, ભૂચિત્ત	ભૂત્ય, ચિત્ત
"	૨૦	અજ્ઞાનવાસ	અજ્ઞાતવાસ
૩	૧૨	કર્યે	કાર્યો
૧૦	૩	આશ્રમ	આશ્રય
૧૧	૯	સબ્યતાના, રહેશે.	સબ્યતાના, રહેશે.
૧૬	૧૨	વિનતિ	વિનિત
૨૬	૮	સાધારણ	એક સાધારણ
૨૯	૨૦	થવા	થવા લાગ્યા.
૩૦	૨	ડંકા	ડંડા
૩૩	૪,૬	સંમય	સંયમ
૪૧	૧૬	અમકાર	અમકતી
૪૬	૮	પથિટા	પથિટાએ અનેક તક વિતક પછી પોતાના જ્ઞાનને સંતોષવા
૪૭	૯	આશ્રય	એશ્વર્ય
૫૯	૨૦	The	Two
૬૧	૨૧	રીતે તો	રીતે તો ખેતીને માટે હતાં ખરે જોતાં તો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૬	૪	લોકો	લોકો આસામ, મધ્યપ્રાંતો,
૭૦	૧૦	ત્યાંથી	તે રોજ ગંગાપર સ્નાન કરવા જતો, ત્યાંથી
૮૫	૧૮	‘માન’ બિહારે	“માન”ની હારે
૯૩	૧૦	દિવસ	દિવસ સુધી
૯૩	૧૧	એકટની	એકટની સાથે
૧૦૧	૧૨	મતદારે	મહેતરે
૧૦૫	૧૯	રેગ્યુલેશન	રેગ્યુલેશનની રૂએ પકડ્યા તેમણે અપરાધ જનક કામ
૧૦૬	૨	તેમાં	ખીજા કેટલાક નવા માણસોને પણ અટકમાં લીધા તેમાં
૧૧૦	૧૬	ખુલના કાવતરા કેસ.	ઢાકા કાવતરા કેસ.
૧૧૧	૪	મુખજી	જજ મી૦ મુખજી
”	૭	“મંત્ર ગુપ્ત”	“મંત્ર ગુપ્તિ”
”	૧૮	”	”
૧૧૨	૧૫	વિદેશી	વિદેશી
”	૨૧	સાથે	સામે
૧૧૪	૬	ચોધુરી ઉદે	ચોધુરી ઉદે સુરેશ ચક્રવર્તી (૪) પ્રતુલ ચંદ્ર ગાંગુલી (૫) રમેશ ચંદ્ર ચોધુરી ઉદે

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૪	૧૨	ઘાટ	હાટ
૧૧૫	૧	રોડની એક	રોડના એક ધરની
૧૧૮	૧૬	લુટ	લુટ થઇ.
૧૧૯	૧	આહિર પાડામાં	સાટિર પાડામાં
„	૬	કતાઇ દત્ત	કનાઇ દત્ત
૧૨૦	૨	કેશવચંદ્રે	કેશવચંદ્ર દે
„	૨૧	આ	કાકુરીઆમાં
૧૨૭	૧૩	કુમિલ્લાનાં લુટ	કુમિલ્લામાં લુટ કર વાનો યત્ન
૧૨૮	૨	મેજસ્ટ્રેટના	મેજસ્ટ્રેટ હતા.
૧૨૯	૨૦	ભોમ્મ બનાવવાનો	ભોમ્મ ફેંકવામાં આવ્યો. નવેંબરમાં કલકત્તા રાજ્ય બગ્ગરમાં ભોમ્મ બનાવવાનો
૧૩૮	૩	(માટોર)	(નાટોર)
„	૨૧	સ્ટીમરમાં તેઓએ	સ્ટીમરમાં આવી
૧૪૨	૫	રૂ. ૧૭૫૦૦૦,	રૂ. ૧૭૫૦૦)
૧૪૪	૧૬	માત્રીયારામાં	માઝીયારામાં
૧૪૬નું પહેલું ખાનું ૧૫		૨૫	૨૬
„ „ ૧૮		૪૬	૪૫
„ બીજું ખાનું ૧૨		મોટી	મોટી
„ „ ૧૪		કેડીયા	હિડીયા.

કાન્તિની ચીનગારીઓ.

પ્રયોજક:
નિરંજન.

પ્રકાશક.
“ ઊર્મિ ” કાર્યાલય.
૧૮૧, “બમરગેટ” સ્ટ્રીટ, ફાટ, મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

સને ૧૯૩૦

કિંમત રૂ. ૧.

(મળે ત્ત્વ અનુવાદકને સમાધિત)

“All the agony of years

• All the horrors, all the fears,
Martyr's blood, survivor's tears,
Now we offer Thee,
As an endless holocaust
For the freedom we have lost,
God, restore it, tho' the cost
Greater still must be :
Let Thy grace attend our host,
Give us victory.”

Mc Swiney.

આ પુસ્તક નં. ૧૮૧, અમરગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈમાં આવેલા
શ્રી હરિ-હર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં હરીલાલ વલ્લભદાસ બ્રહ્મક્ષત્રીએ છાપ્યું છે.

નિવેદન.

હિન્દમાં વિપ્લવ કે ક્રાન્તિનું નામ સાંભળતાંજ આપણી દ્રષ્ટિ રહેજે અંગાળ તરફ વળે છે. અંગાળ એ ક્રાન્તિનું કેન્દ્ર છે એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. દેશભરમાં ક્રાન્તિનું જે મજબુત આંદોલન ચાલી રહ્યું છે, અને રથને રથને ક્રાન્તિની ચીન-ગારીઓ ભલુકી ઉડી છે, તે હિલચાલ શરૂઆતમાં કેવી હતી, ક્રાન્તિવાદીઓ કેવા સંજોગોમાં મૂકિત-સંગ્રામ ખેલતા હતા, મૃત્યુને મુઠીમાં લઈ પ્રનારા એ વિપ્લવીઓ ઉપર આક્રમણ કેવી ઝડીઓ વરસતી હતી, અંગભંગની હિલચાલ ક્રાન્તિના સ્વરૂપમાં કેવી રીતે પલટાઈ ગઈ, વગેરે અનેક બાબતોનું બની શક્યુ તેટલું ચિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

અંગાળના કવિને શીખળતિના ઇતિહાસમાંથી એક સત્ય મળ્યું છે તે કાવ્યમાં મુંદ્યુ છે કે:—

“એ સે છે એક દિન,

લક્ષ પરાણે શંકા ના જાણે, ના રાખે કાહારો રણ,

જીવન મૃત્યુ પાયેર ત્ય, ભૂચિત ભાવનાહીન.”

કવિના જીવન કાલમાંજ, તેનાજ પ્રદેશમાં આ કથન સાચું થયું. “લક્ષ પરાણે શંકા ના જાણે, ના રાખે કાહારો”—એ સત્ય કેવા પ્રકારનું તે અંગાળના વિપ્લવાદીઓએ જીવન-ખેલમાં (૧૯૦૬-૧૯૧૭ સુધી) દેશ વાસીઓને પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું.

ક્રાન્તિના આ ઝંડાધારીઓએ અજબ રીતે અજ્ઞાનવાસ સેવ્યો છે. તેમણે યશ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની જરાપણ ઇચ્છા કરી

નથી. કદાપિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવશર મળી જાય તો તેને પણ જતો કર્યો છે.

એવી પણ ઘટનાઓ બની ગઈ છે કે પોલીસ અને ક્રાન્તિકારો વચ્ચે સામસામી પીસ્તોલની ગોળીઓ છુટી હોય. કોઈ ક્રાન્તિકાર ધાયલ રિથિતિમાં હોસ્પિટલમાં પડ્યા હોય. તેની મૃત્યુ સમયની જીજ્ઞાસી (Dying Declaration) લેવા પોલીસ આજ ધરતી એક કરતી હોય, પણ તેમનું કંઈ ન વળે. સામાન્ય રીતે જીવનની અંતિમ પળોમાં કોઈ પણ સાધારણ વ્યક્તિને પોતાનાં કાર્યો દેશ વાસીઓને જણાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવે, પોતે માતૃભૂમિ માટે મરી શીટી જીવન સમયે તેની જાણ કરવાની ઇચ્છાને તે દાખી શકે નહિ. પોતાનો અંતિમ સંદેશો મૂકતા જવાની પણ ઇચ્છા થાય. પણ મૃત્યુને આરે પડેલો આવે ક્રાન્તિવીર અસહ્ય યંત્રણા સહન કરીને મૃત્યુને આલિંગન કરે. તે સમયે પણ તે ઇચ્છા ન કરે કે કોઈ તેને જાણે-ઓળખે-તેનાં કાર્યોથી પરિચિત થાય-કોઈ સંદેશો Message પણ નહિ—બસ Unwept, unhonoured, unsung જ ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા !

પોલીસ આખરે કંટાળીને પૂછે :

“પણ નામ તો કહે ! ઘર ક્યાં ! ઘેર કંઈ કહેવડાવવું છે !” ધરનું નામ આવતાં ગમે તેવું કહણુ હૈયું પણ વાતસલ્ય ભાવથી ઉભરાઈ જાય પણ આતો “વજાદપિ કંઠોરાણિ મૃદુન કુસુમાન્યપિ !” તેના ક્ષીણ કંઠમાંથી એકજ ધ્વનિ નીકળતો :

“Don't disturb me please ; let me die peacefully.”

-કૃપાકરીને મને વિરક્ત ન કરો ; મને શાન્તિથી મરવા દો !

અંગાળના કુન્તિવાદીઓને દેશવાસીઓએ સામાન્ય રીતે anarchist અરાજકતાવાદી કહ્યા છે, પરંતુ તેમની કાયપદ્ધતિ અને કાર્યો વ્યાપકભાવે જાણ્યા પછી ખુદ અંગ્રેજ અમલદારોએ પણ મુગ્ધ થઈ જઈ કહ્યું હતું કે એ બધાય anarchist અરાજકતાવાદી નહિ પણ સ્વાધિનતા પ્રયાસી કુન્તિકાર છે.

અંગાળમાં ચાલેલી આ હિલચાલ કદાચ ભૂલભરેલી, સારી યા નહારી ગમે તેવી હોય, તે બાબત બાબુએ મૂકીએ તો પણ તેમાં ભાગ લેનારા કમીઓની નિહરતા, સ્વતંત્રતા માટેની તેમની ધગશ, આઝાદી માટેની તેમની ઝંખના, દેશ માટેની તેમની જનફેસાની વગેરે બાબતોએ તેમના વિરોધીઓને પણ મુગ્ધ કરી નાખ્યા છે.

આ પુસ્તક અંગાળના કુન્તિવાદી શ્રી નલિની કિશોર ગુહના “બાંગલાય બિપ્લવબાદ” ને આધારે લખવામાં આવ્યું છે, અને મૂળ પુસ્તકમાં ઘટતો ઘટાડો કરી ગુજરાતી જનતાને વાંચવું ગમે તેવું રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી કેટલીક બીના ‘મોડર્ન રીવ્યુ’, “અમૃતબજાર પત્રિકા” અને “ઈંગ્લીશમેન” માં પ્રકટ થયેલા સીડીશન કમીટીના રિપોર્ટ ઉપરથી લેવામાં આવી છે. તેમાં રહી ગયેલા દોષો તરફ વાંચકો અલક્ષ્ય કરે એવી વિનંતી છે.

આ તકે પુસ્તકના મૂળ લેખકનો આભાર માનવા સાથે “જીમિ” કાર્યાલયવાળા શ્રીયુત હરિલાલભાઈનો પણ આભાર માનું છું. પુસ્તક પ્રકટ કરી તેમણે મને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે વિસરાય તેમ નથી.

તા. ૧-૫-૧૯૩૦.

કલકત્તા.

નિરંજન.

અનુક્રમણિકા.

		વિષય.	પૃષ્ઠ નંબર
પ્રકરણ	૧	લુ પરિચય	૧
„	૨	જી દેશ પ્રેમ	૮
„	૩	જી સ્વદેશી આન્દોલનની ખીજ બાજુ...	૧૨
„	૪	યુ ક્રાન્તિની ચાર શ્રેણી	૧૫
„	૫	મુ ક્રાન્તિનો પહેલો અંક	૧૮
„	૬	હ સમિતિના ખરાબ દિવસો...	૨૦
„	૭	મુ ઢાકા કાવતરા કેસ	૨૨
„	૮	મુ જોલ મહેલમાં	૨૬
„	૯	મુ ક્રાન્તિ અને ધર્મ	૩૫
„	૧૦	મુ કાર્યના પરિચય...	૪૦
„	૧૧	મુ ગુપ્ત, અજ્ઞાત, જીવન	૪૪
„	૧૨	મુ ધાડ અને લુટ...	૪૮
„	૧૩	મુ ખુન... ..	૫૭
„	૧૪	મુ ત્યાગ મૂર્તિ !	૬૭
„	૧૫	મુ મહોત્તના ખેલ... ..	૭૭
„	૧૬	મુ પરદેશી અંશ	૮૩
„	૧૭	મુ ક્રાન્તિની અંતીમ જવાાલા	૯૩
પરિશિષ્ટ	અ	... ..	૧૦૦
„	બ	... ..	૧૦૪
„	ક	... ..	૧૦૮
„	દ	... ..	૧૪૬

ગોરાં વિલાયતનાં કાળાં ભોપાળાં-ભુત કાળના ભયંકર
દૃષ્યો-અસો વર્ષ પહેલાંનો શાહી ઇતિહાસ

લંડન રાજ-રહસ્ય

અથવા

મિસ્ટ્રીઝ ઓફ ધી કોર્ટ ઓફ લંડન.

વાંચતાં અજ્ઞયથીમાં ગરકાવ થશે. એકમેકથી ભયંકર બનાવો-કદાપી
કદપનામાં પણ ન આવી શકે તેવાં ભયંકર કારસ્થાનો-રાજમહેલના
ખંડોમાં કેવા કેવા કાવત્રાં રચાતાં હશે-જેનો ખ્યાલ વાંચ્યા
વગર સમજી ન શકાય. અનેક ભયંકર ઘટનાઓ-લંડન
શહેરના અનેક ભયંકર દૃષ્યો-અને મવાલીઓનાં ગજબ-
નાક રહેઠાણો-હૃદયને હચમચાવી મૂકે તેવા હજારો
બનાવો નજર સામે ખડા થાય છે,

એક વખત વાંચો,

અનેક વખત વાંચ્યાજ કરો !

આ પુસ્તક પુરું વાંચવું તે જીંદગીનો એક લહાવો છે.

આર ભાગમાં આ વાર્તા કંપલીટ થઈ છે.

દરેક ભાગના ૧૪ આના, પોસ્ટેજ ૪ આના.

૧૨ ભાગના પુરા સેટના રૂ. ૧૦, પોસ્ટેજ રૂ. ૧.

વિલાસ ઓશીસ,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

વિલાસ ઓશીસનાં ખાસ પુસ્તકો.

લંડન રાજ-રહસ્ય અથવા મીસ્ટરીઝ ઓફ ધી ક્રાઈ	ફ. આ.
ઓફ લંડન દરેક ભાગના ...	૦-૧૪
ખલકના ખેલ—સુંદર વાર્તાઓનો ખળનો સચીત્ર	૧-૦
કોની ઝેરી?—ડીટેક્ટીવ નોવેલ સચીત્ર ...	૨-૦
વિલાયતી કોકશાસ્ત્ર—દરેકને ઉપયોગી, ખંતે ભાગના	૩-૦
રોઝા લામ્બર્ટ યાને પાદરીની પુત્રી ખંતે ભાગના	૨-૦
(ત્રીજો ભાગ છપાય છે ત્રણ ભાગમાં પુરી થશે.)	
પ્રેમનાં જાદુ યાને કામાલુગારી કાંતા-સુંદર વાર્તાઓ	૧-૦
ધાધરાવાળી—રસીલી ફ્રેન્ચ વાર્તાઓપરથી ...	૧-૦
સ્નેહ સમાધી—સંગારિક નાની નોવેલ ...	૦-૮
બેગમ કે બલા?—રસીલી સચીત્ર નોવેલ ...	૨-૮
માયાની પુતળીઓ—અદ્ભુત પ્રસંગો સચીત્ર-...	૧-૪
મસ્તીખોર માશુક... ...	૦-૪

તે સીવાય દરેક જાતનાં પુસ્તકો હમારે ત્યાંથી મળશે.
દરેકનું વી. પી. પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

૨

વિલાસ ઓશીસ,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

પ્રકરણ ૧ લું.

— ૦ —

પરિચય.

જગતમાં મૃત્યુને વરી અનેક જાતિ હોવે છે. તેમજ જીવનને વળગી રહી અનેક જાતિ મરે છે. પરંતુ ભોગને ત્યાગદ્વારા સત્ય કરવો જોઈએ.

ત્યાગનો મંત્ર.

૨૧ દેશી યુગમાં બંગાળીઓએ ત્યાગનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો. એજ ત્યાગ મંત્રે દીક્ષિત થઈ બંગાળી યુવાનોએ ક્રાન્તિવાદમાં અંપલાવ્યું આ આગની રમતમાં બંગાળી તથા ભારતવાસી જાતી હીસાએ એક ન થયા. સમ્રાટ ‘પંચમ જ્યોત્સે’ એમને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે—
“who in their eagerness for political progress, have broken the law—” પરંતુ આ “કાયદાનો ભંગ” કેવા પ્રકારનો તે બહુજાળી જાણતા નથી.

અનુકુળ મનોદશા.

અંગાળમાં કુલ્લિવાદ મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી શિક્ષિત વ્યક્તિ-દ્વારા પ્રચારિત થઇને યુવાન અંગાળી સમાજમાં વિસ્તાર પામ્યો. રાષ્ટ્રીય કુલ્લિ કોષ પણ જાતિમાં એકાએક થવી સંભવી નથી. અંગાળામાં શિક્ષિત સમાજે પ્રથમથીજ કુલ્લિવાદને અનુકુળ મનોવૃત્તિ ન કરી રાખી હોત તો આ કુલ્લિનો આરંભ થાતજ નહિ. “સ્વદેશી”ના કેટલાય સમય પહેલાં અંગાળીઓની મનોવૃત્તિ કુલ્લિવાદને પોષનારી થઇ પડી હતી.

દરેક ક્ષેત્રમાં બળવો.

નદીઓમાં ગૌરાંગના પ્રભાવથી અંગાળી સાહિત્ય, સમાજ અને ધર્મ એક નવા વિચિત્ર રંગેજ રંગાએલા હતા. મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ તરીકે જોવાની ધૈર્યજા અંગાળીઓને લાગી હતી. અને ત્યાર પછીના યુગમાં તો રામમોહન અને વિદ્યાસાગરે પ્રાચીન બંધનો સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી મૂકિતને માટે હીનના અને મીઠ્યાનાં બંધનો ફગાવી દઇ અંગાળીઓએ ધર્મ, સમાજ, સાહિત્ય અને શિક્ષણમાં પણ બળવો પોકાર્યો, આઝાદીની આ તમન્ના તેજ કુલ્લિને યોગ્ય મનોવૃત્તિ.

અન્ય બંધનો.

સ્વતંત્રતાનો પુનરી હમ્મેશાં ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સાહિત્યનાં બંધનો બરાબર પાળી શકતો નથી. સ્વતંત્રતાની ધગશ તેની પાસે તેના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરાવે છે. આ ઉલ્લંઘનની શરૂઆત નૂતન અંગાળમાં થઇ હતી એમ ન કહીએ તો પણ એટલું તો ખરું કે

એની શરૂઆત ડીરેજીઓ, રામતનુ, રાજનારાયણ વિગેરેના યુગમાં થઈ હતી નૂતનના નીશામાં મૂકિતને માટે આ બંધનો તોડી છિન્ન બિન્ન કરી નાખવાનો ઉન્માદ એ સમયના નૌજવાનોમાં ઉછળી રહ્યો હતો.

એ અપૂર્વ પથ.

રામમોહન, વિદ્યાસાગર, રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ, એ બધા એમ જાતિની પાસે એજ એક મૂકિતનો પ્રચાર કર્યો છે તેમની શિક્ષાથી સ્વતંત્ર, મૂકિતનો પ્રચાર કર્યો છે, તેમની શિક્ષાથી સ્વતંત્ર, મૂકિત અને બંધનહીન મન ઘડાઈ ઉઠ્યાં હતાં. એજ મનના માલીક થઈનેજ બંગ નૌજવાનો દેશાત્મબોધના નવિન પ્રવાહે મસ્ત બની એકદમ અપૂર્વ પથે યાત્રા શરૂ કરી બેઠા.

તે પથની શરૂઆત, મધ્ય અને અંતમાં કેવાં અદ્ભૂત કર્યો, કેવી દારણુ ગ્યથા અને કેવી રક્તથી રંગાએડી સ્મૃતિ રહી છે, તે પણ તે બંધુઓના દુર્ગમ પથના વિસ્તૃત પરિચય વખતે આપણે જોઈશું.

એક બીજી વાત બંગાળના હાનિહરોમાં તેમની કાળ પાણીમાં એક વિશિષ્ટતા તરી આવે છે. તે એક જ ઉદ્દેશથી તેઓ અંપલાવે છે તે જુદા જુદા પ્રકારની અવસ્થામાં પડીને પ્રથમના ઉદ્દેશ છોડી બૃહત્તર ઉદ્દેશ અને આદર્શનો પુનરૂત્થાન અને છે, આથી બંગાળ કયા ઉદ્દેશથી જાગી કયાં જઈને ઉભું રહ્યું તે પણ સમજાશે.

રૂશ-જાપાન યુદ્ધ.

રૂશ-જાપાન યુદ્ધે પણ બંગાળની જાતિય પ્રવૃત્તિને કેટલી આગળ ધપાવી છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ મોટા સાથે નાનાનું યુદ્ધ

કહો કે એશીઆવાસી સાથે યુરોપના એક બળવાન રાષ્ટ્રનું યુદ્ધ કહો, પણ તે સમયે આપણી સહાનુભૂતિ જાપાન તરફ જ વળી હતી. તે વખતે બંગાળીઓના હૃદયમાં એક પ્રકારની આશાનાં કિરણો પ્રગટવાં હતાં, અને નાના સરખા જાપાને જે રીતે રશીઆને નમાવ્યું તે રીતે ગુપ્ત સમિતિ સ્થાપીને આપણે પણ આખરે અંગ્રેજોને પરા-ભૂત કરી શકીશું એવી આશા પણ કોઇ કોઇના હૃદયમાં હતી.

જાપાન તરફથી સહાનુભૂતિથી બંગાળીઓએ એક Ambulance Corps પણ ઉભી કરી હતો. તે સમયે તેમજ તેની કંઇક અગા-ઉથી જ શરીર-ચર્યા તરફ એક ટોળીએ ધ્યાન આપ્યું હતું શ્રીયુક્તા સરલાદેવી, સ્વ. પી. મિત્ર વગેરેના ઉત્સાહથી એક મંડળ ઉભુ થયું.

શરીર વિકાસ.

બચાવના દાવપેચ અને લાઠીના ખેલ ખેલાવા લાગ્યા. પણ તે વખતની આ શરીર વિકાસની સાધના સામાન્ય રીતે રસ્તાપર, રેલ કે સ્ટીમરમાં ગોરાઓના અત્યાચારથી આત્મરક્ષાના હેતુથી જ થતી હતી. આ શારીર ચર્યાના અખાડા તથા લાઠીના દાવની સાથે ગુપ્ત સમિતિની કલ્પના તથા તેની સ્થાપનાના પ્રયત્નો પણ થતા હતા છતાં તેની કાંઇ ખાસ કાર્યવાહી તે વખતે દેશમાં પ્રત્યક્ષ થતી ન હતી. કદાચ એ ચાર કે દશ જણ માત્ર સંખ્યો હશે.

તરવારના પ્રતિનિધિ લાઠીના દાવની કુશળતા વડે તે વખતે કેટલાક બંગાળી નૌજવાનો “આનંદ મઠ”ના અક્ષરે અક્ષરે સ્વા-ધીનતાનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યા. મિત્રો સાથે, પોતાના મનમાં તથા

વાર્તામાં તેઓ સ્વાધીનતાની અસંભવ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવતા છતાં તેને કાર્યમાં પલટાવવાની કોઇએ ચેષ્ટા કરી ન હતી.

ક્રાન્તિવાદના શ્રી ગણેશ.

આ સમયે સ્વદેશી આન્દોલન દરમ્યાન બોમ્બનાં કેટલાંક ક્રાન્તિ-કેન્દ્રો પણ સ્થપાયાં હતાં. છતાં તે વ્યાપક ન હતાં. માત્ર પાંચદશ જણ મળી મંત્રણા થતી હતી. અર્થાત્ “Secret Society” (ગુપ્ત સમિતિ)ની સ્થાપનાનો માત્ર પ્રયત્નજ થતો. Organisation જેવું કંઈ હતુજ નહિ. અંગ ભંગ વખતે સ્વદેશી આન્દોલનમાંથીજ મુખ્યત્વે કરીને બંગાળના ક્રાન્તિવાદના શ્રી ગણેશ મંડાયા.

બૉયકોટ.

કોઇ ધન્યપણે બંગાળના ભાગલા પાડવાની હક લૉડ કરીને કરી એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તેણે પૂર્વ બંગાળની સફર કરી અને જમીનદારોને સમજાવ્યા પરંતુ મહારાજ સૂચકાન્તે પોતાના મકાનમાંજ જવાબ આપ્યો કે “ હું ટેકો નહિ આપું.” આખા બંગાળે એકે અવાજે પોકાયું કે “ ના, અમને ભુદા પાડશો નહિ.” કેટલીયે સભાઓ થઇ. બીજા પણ ચત્તો થયા. જેમણે એ હીલચાલ જોઇ હોય તેમનેજ તેની વ્યાપક ઉત્તેજનાનો ખ્યાલ આવી શકે. જ્યારે બંગલગંતી વિરુદ્ધ અરજીઓ અને આજીજીઓ નિષ્ફળ થઇ ત્યારે બંગાળીઓ ગજી ઉઠ્યા. ચારે તરફ “ બૉયકોટ ”ની ઘોષણા થઇ. મુરલીમો સિવાયનો આખો બંગાળ તે સમયે એક થઇ ગયો.

બૉયક આન્દોલનો શરૂ થતાં કેલકત્તામાં, અને તેને અપનાવી મેતુ મofursil લાહીના દાવ, બોમ્બ, જે કંઈ કહો તેનો આરંભ

આ રીતેજ. પૂર્વ અંગાળ કંઈક વધુ ધમાલવાળું. તેની હક જખરી હતી. વિદ્યાર્થી શું કે શિક્ષક શું ! અધાય એક સાથે સ્વદેશી સભાઓમાં ભાગ લેતા.

જય મા !

તે સમયે “સંજીવની” અને “ભારતવર્ષ” પત્ર સ્વદેશી આન્દોલનમાં આગળ પડતાં હતાં. આ બેજ પત્રો વધુ વાંચતાં. “સંખ્યા” વગેરે બીજાં તો પાછળથી જનમ્યાં. તે સમયે અમે “ચોકખા” સ્વદેશી હતા, અર્થાત્ “અપવિત્ર” થયા ન હતા. ક્રાન્તિની પરવા રાખતા ન હતા.

એ સમયની ધુન તો એ હતી કે અંગભંગ રદ થવોજ જોઈએ, નહિતો આપણાં માન-મજબૂત રહેશે નહિ. અંગાળીઓને છૂટા પાડી નાખ્યા-તેમના ભાગ કરી નાખ્યા કેવી દુઃખદ વાત ! તે વખતે અમે હીસાબ વગરની દલીલો લાવતા, એ યાદ કરતાં આજે હસવું આવે છે. છતાં અંગભંગથી શાં લાભ હાની થયાં તે સમજાયુ ન હતું. તેથી શું ? એ તો માત્ર નિમિત્ત હતું. અંગાળના પ્રાણમાં જે ભરતી આવી હતી, તે ભરતીમાં “જય મા !” કહી અધાએ નૌકા છોડી દીધી અને અંપલાવ્યુ પાછળથી-એ સારૂ કયું કે ખોટું તે કહેવાની જરૂર નથી.

સ્વદેશી.

“સ્વદેશી” એની નીયમ મુજબ શરૂઆતમાંજ તાપ અને વરસાદ સાથે અસહકાર શરૂ કરી દીધો ! તાપ કે વરસાદમાં આત્મ-રક્ષા માટે છત્રી વાપરતા નહિ. શા માટે ? તેની ખબર નથી. સ્વદેશી

કાપડ પહેરવાની શરૂઆત કરતાં જ લાગ્યું કે શરીર ખુબ સાત્વિક બન્યું છે. અમે માથાના વાળ વધારતા પાદુકા-પગરખાંને રળ આપી હતી.

તે સમયે અમને જણાતું કે છત્રીઓનું વેચાણ ઓછું થઈ ગયું હતું. વરસાદમાં લીંબતાં બધા સુરેન્દ્રનાથ અને બિપિનચંદ્રનાં બાપણો સાંભળતા. કદાચ કાઠને છત્રી ઉઘાડતું તો તે પણ એ ત્યાગના રાજ્યમાં તરત જ બંધ થઈ જતી. પાંચ પાંચ દશ દશ માછલે અને ગામે ગામ સલા થતી માથે સખત તાપ પડતો હોય તો પણ ખાઉ કરતાં ખેતરોમાં થઈને ટોળે મળી સલાઓમાં જતા. મુખમાંથી તે સમયે ગાનના સ્વરો જ નીકળતા:

“ જલાવો અગ્નિ યે નગરે નગરે,

દારણુ પ્રતિજ્ઞા હૃદયે હૃદયે ! ”

કેવો આનંદ ! કેટલી બેપરવાઈ ! આજે મનમાં થાય છે કે “ તે દિનો દિવસાઃ ગતાઃ ! તરણુ બંગાળ આજ એવું જ મસ્ત બની ગયું છે. આજ માતૃમંગલના શંખનાદથી તેમનાં હૃદય નાચી ઉઠે છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

દેશ પ્રેમ.

અંકિમચંદ્રના વખતથીજ અંગાળમાં ખાસ કરીને દેશપ્રેમ જાગૃત થયો હતો. હેમચંદ્ર, નવીન, રંગલાલ વગેરેએ દેશની વાતો ગાઇ. ગોવિંદરાયે આક્ષેપ કર્યો કે “કતકાલ પરે બલ ભારત રે, દુઃખ સાગર સાંતારી પાર હવે” પરંતુ એ દેશાત્મા બોધ જાણે શિક્ષિત સમાજનો જ એક હૃદય વેપાર ! આખરે અગમંગે અંગાળને એકાત્મા સમજાવતાં અંગાળીએ “ઐક્ય મંત્ર”નો ઉચ્ચાર કર્યો. અહીંથીજ દેશાત્મબોધ ઉદ્ભવ્યો. ત્યારબાદ જ્યારે નમ્ર નિવેદનો અને કરુણાપૂર્ણ કુન્દન વ્યર્થ ગયાં ત્યારે અંગાળીએ સમજ્યા કે “ભિક્ષાયાં નૈવ નૈવમ.”

નવો સૂર !

કોઈ જાતિ એક દિવસમાં જાગૃત થતી નથી. શરૂઆતમાં અનેક સાધન ખર્ચાય ત્યારે તેમાં ઉત્સાહ અને ઉત્તેજના આવે. જે સમયની આ વાત થાય છે તે સમયે એક તરફ બોયકોટ અને પીકેટીંગની પ્રવૃત્તિ અને બીજી તરફ અંગાળના સાહિત્યો અને કવિઓએ સહસ્ત્ર ધારે વહેવડાવેલા શુદ્ધ દેશાત્મા મોઢે સર્વેનાં હૃદય છલાછલા ભરી મૂક્યાં હતાં.

આત્મ સન્માન ધવાતાં અંગ્રેજો ઉપર ક્રોધે ભરાઇ અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટમાં અંગલંગ રદ કરાવવાનો હુકમ અદા કરવા માટેજ જેઓ ધમપછાડ કરતા હતા તેઓએ બે દિવસ પછીજ નિવેદનો અને

વ્યથા ઘોંઘાટને નિરથક સમજી નવાજ સૂરે ગાન ઉપાડ્યું. એ ગાનના શબ્દે શબ્દે માતૃ મહિમા ગવાયો. એ ગાનના અપૂર્વ છંદમાં, સૂરમાં, મૂર્છનામાં દેશ માતૃકાની ચિરંતન મુર્તિ મુર્ત થઇ અંગાળી પાસે પ્રત્યક્ષ થઇ. એ ગાનમાં અંગાળના પ્રાણ-નિતરતા રસમાં સિંચન થયાં, અને ભાષા પણ શ્રેષ્ઠ બની. એ ગાનના આકુલ આવાહને તરણુ અંગાળીઓ ધરબાર છોડી પાગલ થઇ ગયા. એ અંગાળીઓ એ અંગાળને એવી રીતે અપનાવ્યો કે તેઓની પાસે દેશ ધર્મરૂપે પડ્યો. દેશ એ કંઈ માટીની વસ્તુ નથી, પણ તે તો યુગ યુગાન્તરની સાધનાની વિરાટ મુર્તિ છે. એ મુર્તિની સાધનાથીજ જીવન ધન્ય થાય, જીવને અમરત્વ મળે. એ ધારણા અંગાળના કર્મ વીરોના હૃદયમાં કોતરાર્થ ગઇ. એ શુદ્ધ ભાવધારામાં નિવેદન, વિદ્વેષ વગેરે કંઈ નહોતું. જે હતી તે માત્ર માતૃભક્તિ-અપૂર્વ દેશપ્રીતિ ! જે કંઈ હતું તે દેશને માટે સર્વસ્વ ત્યાગનું ઉદ્ધાન ગદ્ગદ કંઠે આવાહન ! એ ગાને અને એ સાહિત્યે જે સત્ય ઉપજીવ્યું છે તે સદાય અમરજ રહેશે !

અંગાળના દેશાત્મા ઓધની પ્રકૃતિ એજ મુજબ સ્થાયી થઇ રહી છે. એ ભાવધારામાં ઝંપલાવીને અંગાળના યુવાનો અંગભંગ રદ કરવામાંજ દેશ સેવા માનીને બેઠા નહિ, પણ દેશને તેમણે સનાતન અને નિત્ય નૂતન કરીને ઓળખ્યો.

સાત કોટી લોકર કંડણુ કંઠન !

અંગભંગ રદ કરવા માટે જ્યારે પરદેશી માલના બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લઇ ગામડે ગામડે—નગરે નગરે અંગાળના વિદ્યાર્થીઓ

પીકીટીંગ ચલાવતા હતા, અને પ્રૌઢો ભાષણોદ્ધારા તેમાં આહુતી અર્પતા હતા. ત્યારે પણ નિરપેક્ષતાથી અંગાળીઓએ દેશાત્મબોધનો એકાન્ત આશ્રમ કર્યો ન હતો. તે વખતે પણ લોડ' કર્ઝનની હદજ તેમની દેશ સેવાનું મુખ્ય કારણ હતી. તે વખતના અંગાળીઓ ઉન્માદ કંઠે ગાતા:—

“સાત કરોડ લોકોર કરણ કુન્દન,
શુને'ના શુનિલ કર્ઝન દુજન'ન,
તાઇ નિતે પ્રતિશોધ મનેર મતન
કરિલામ રાખી અન્ધન !”

ત્યાર બાદ ગાયું:—

“જલાવો અગ્નિ યે નગરે નગરે
દારણ પ્રતિજ્ઞા હૃદયે હૃદયે !”

માત્ર પરદેશી માલના બહિષ્કારથીજ માની દુદ્દંશા ટળશે નહિ, એ વાતની સત્યતા અંગાળીઓને તે વખતે સમજાઇ ન હતી. પરંતુ એ દિવસ જતાં ન જતાંજ, અંગાળના પ્રાણમાં જે સ્વદેશીની શુદ્ધ સત્યધારા ચાલુ હતી તે કવી અને સાહિત્યકોના મૂખે મૂત' થઇ ઉઠી.

પ્રશસ્તિ કાવ્યો

જે રવીન્દ્રનાથ એક વખત વિદેશીની સાથે તુલના કરી વિદેશીના સુખ, સમ્યતા અને લક્ષ્મી આગળ પોતાને કેવળ નીચા લેખી દેશનું ગીત ગાયું હતું:—

“મલિન મુખ ચંદ્ર તવ, મા, ભારતી,
આ કેવો અન્ધકાર ભારત ભૂમિ.”

તેજ રવીન્દ્રનાથે દેશાત્મ બોધના નૂતન પ્રવાહમાં ગાયું:-

“ઓ મા ! તને જોતાં જોતાં
દષ્ટિ ખસે ના,

પ્રુક્તિ ગયાં છે દ્વાર આ ત્હારા
સુવર્ણ મંદિરનાં.”

દેશ તો સનાતન છે. કર્મના પહેલાંય હતો અને પછીએ
રહેશે. અંગ્રેજ સમ્યક્તા પહેલાંય હતો અને પાછળથીએ રહશે. દેશ
તો સદાય સત્ય અને જીવન્ત છે. માતૃત્વ જાતેજ સત્ય છે-પૂણું છે.
એથીજ કવિએ ગાયું કે:-

“અનાદરે જ્યારે જોતો ન સામુ,
ધારતો કે એ છે દુઃખિણી મા,

ભાંગી તૂટી મદુલીમાં પડી છે,
દુઃખની જણાય ના કેં સીમા.”

પરન્તુ માને આજે ઓળખી છે, માનુ ઐશ્વર્ય, માની ચરણ
દીપ્તીથી આકાશ આજ પ્રકાશિત થયું છે !

“આકાશમાં આજ છવાઈ ગઈ છે
આ ચરણો તણી દીવ્ય-પ્રભા.”

દેશ માતૃકામાં એ સમયે કવિએ વિશ્વ માતૃકાને સત્ય કરી
અતાવી.

“રે ! મમ દેશની રજ
તારા ઉપર નમાવું શીશ,
ભાળુ પુજમાં વિશ્વ જનુની.
તું વીશ્વ માતા, તું મમ ઈશ.”

પ્રકરણ ૩ બું.

—(૦)—

સ્વદેશી આન્દોલનની ખીજ બાબત.

બૉયકોટની ઝુંબેશના પૂર જોશમાં નેતાઓની ગાડીઓ પણ ખુબ ખેંચવામાં આવી. ધોડાએય કદાચ બાધા બની જઈને વિચારતા હશે કે “આ લોકોને થયું છે શું?” પુષ્પવૃષ્ટિનો પવન પણ પૂર બહારમાં હતો.

મુસ્લીમ વૈમનસ્ય.

કેટલાક દિવસ બાદ સરકારે મુસ્લીમોને પોતાના પડખામાં લઈ ન્યારે દબાણ શરૂ કર્યું, પૂર્વખંડાળાના જમાલપુર વગેરે ગામોના મુસ્લીમો ન્યારે ઉસ્કેરાઈને પોતાના હિન્દુ ખીરાદરો ઉપર પણ અત્યાચારો ગુજારતાં અચકાયા નહિ, ત્યારે આન્દોલનની ગતિ ચંચળ બની ગઈ. અત્યાચારનો સામનો કરવા બુદ્ધ બુદ્ધ સ્થળોએ સમિતિએ પોતાની ડાળીઓ વિસ્તારી. દળબદ્ધ થઈને યુવકોએ અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરવા શારીર-અર્થા પ્રત્યે લક્ષ આપવા માંડ્યું. લાડી ફેરવવા માંડી. સ્વદેશી આન્દોલનમાં મુસલમાનોએ પોતાનો સહકાર તો નજ આપ્યો પણ તેઓ વિરૂધ્ધ પણ પડવા લાગ્યા. હિન્દુઓનાં મંદિરો અને મુતિઓ તેમણે ભાંગવા માંડી. કુમિલ્લામાં ઢાકાના નવાબના ગમનને અનુલક્ષી ત્યાં દંગો થયો. મુસલમાનોનું એક દળ હિન્દુ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. હિન્દુ યુવકો પણ આત્મરક્ષા કરવા માટે કટિબદ્ધ થયા. આવી અંગ્રેજોની

ભેદનીતિનો વિનય થતો જોઈ દેશભક્ત હિન્દુ-મુસલમાનોનાં હૃદય કંકળી ઉઠ્યાં. તેવામાં જમાલપુરના ઉન્નત જનસમૂહમાં કોઈએ ગોળી ચલાવી. પણ કુલ્તિવાદીઓએ આ તકને જતી કરી નહિ. તેઓ આ ઉન્નતતાને લીધે પોતાનું દળ વધારી શક્યા. આ અંદર અંદરના ઝેરવેરનું મૂળ અંગ્રેજોની ભેદનીતિજ છે, એ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા. કુલ્તિવાદીઓનો ધરાદો મુસ્લીમો સાથે વિરોધ કરવાનો હતોજ નહિ. તેમણે તો બંગાળીઓને સંઘર્ષ માટે તૈયાર કરવા અને જગત કરવા ચુનંદા નૌજવાનોને વીણી વીણીને પોતાના દળમાં લેવા માંડ્યા.

સમિતિ ગેરકાયદેસર !

આને પરિણામે જે નૂતન શક્તિ જાગી ઉઠી તે જોઈને તે સમયના રાજપુરુષો તથા દેશનેતાઓ શંકિત થઈ ઉઠ્યા. નેતાઓએ ભાષણો આપવા માંડ્યાં, પણ આ તો રહ્યું યુવાન માનસ ! બંગાળી યુવાનો તો એક નવાજ પંથના પથિક થઈ પડ્યા. સરકારે પણ જોયું કે મુસલમાનોને ઉશ્કેરવાથી કે ગુરખાઓની વ્યવસ્થાથી પણ બંગાળીઓને ઠંડા કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ઉલ્ટું તેઓ પોતાની શક્તિનું માપ કાઢવા પ્રેરાય છે. સરકારે ભારે દૂર અદેશ વાપરી આ પ્રયત્ન શક્તિના મૂળમાંજ ધા કર્યો. તેણે કાયદો ધડી સમિતીનેજ ગેરકાયદેસર ઠરાવી. જુદા જુદા કાયદાઓથી ક્ષેત્રને પરિમીત બનાવી દીધું. સભા સમિતિમાં ભાષણો આપવાનો કોઈપણ સુયોગ રાખ્યો નહિ. પરીણામે જેઓ ભાષણોદ્વારા પ્લેટફોર્મ

ધ્રુવવતા તેઓ વેગળે જઈ બેઠા. બાપણનાં પ્લેટફોર્મને કેટલાક દીવસ વીશ્રાન્તિ મળી !

ક્રાન્તિ-કેન્દ્રો.

પણ અધું ઠંડું નજ પડ્યું. અગાઉ જણાવ્યું છે કે અંગભંગના પહેલાંજ અંગાળામાં કેટલેક સ્થળે ક્રાન્તિ-કેન્દ્રો સ્થપાઈ ચુક્યાં હતાં. તેના સ્થાપકો તે સમયે યોગ્ય સહાનુભૂતિને અભાવે કશું વ્યાપક કાર્ય કરી શક્યા નહતા. પણ આ બધી સમિતી સ્થપાયા પછી તેમનું કર્મક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું. દરેક સમિતીમાં પણ એમનો પ્રભાવ જામ્યો હતો.

“યુગાન્તર” વીગેરે પત્રો એક પ્રકારે જાહેર રીતેજ ચુપ્ત સમિતીની આવશ્યકતાને ખ્યાલ આપતાં. નેતાઓ તે વાંચતા અને વાંચાવતા. એ રીતે જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં, કાંઈ ઠેકાણે પ્રચારદ્વારા ક્રાન્તીવાદ પ્રચાર પામ્યો. આથી સમિતી જ્યારે બંધ થઈ ગઈ, ત્યારે બધી વિપદનો અંત ન આવ્યો. સરકારે પણ જોયું કે વિપદ લોકોની નજરને ઓથે ઉઠી એકત્ર થતી જાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ક્રાંતિની ચાર શ્રેણી.

ટોલ્સ્ટોયે પોતાના Resurrection નામના ગ્રંથમાં ક્રાંતિવાદીઓના કેટલાક વિભાગ પાડ્યા છે. પ્રથમક્રમથી કરીએ તો બંગાળના ક્રાંતિવાદીઓમાં પણ એવા વિભાગ પાડી શકાય.

મજદૂરિ કઠોરાણિ.

પ્રથમ શ્રેણીના મનુષ્યો જીવનને ઉચ્ચ આદર્શની નજરે જુએ છે. યોગ્યા યોગ્યના પ્રશ્નની ઝાઝી દરકાર રાખતા નથી. એ લોકોજ ક્રાંતિની ભાવનાના સૃષ્ટા-તેઓ સ્વભાવેજ ત્યાગી જગતની વિષમતાથી તેમના હૃદય ઘવાય છે. એ પીડીત હૃદય લઈનેજ તેઓ કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તેઓ ક્રામગ-કઠોરતાથી ઘડાયલા હોય છે. “મજદૂરિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદિપિ” એ વાક્ય એમનેજ ઘટે.

બીજી શ્રેણી.

બીજી શ્રેણીના લોકો કેટલાક ઉત્તેજના ખૂણું અને કાર્ય કરવાની ધગશવાળા-ક્રાંતિમાં જે રોમેન્સ (Romance) હોય છે તે તેમને વધુ પ્રિય હોય છે. તેઓ સ્વભાવેજ નિડર અને દેશસેવાના પુખ્તરી હોય છે

ત્રીજી શ્રેણી.

ત્રીજી શ્રેણીના લોકો સામાન્ય રીતે કોઈપણ નિયમને તાબે થવા માગતા નથી સ્વાધીનતા અથવા સ્વચ્છંદતાજ તેમની રજોરગમાં

કરતાં હોય છે. “કાની પરવા છે ?” એ ભાવ તેમનામાં વધુ પ્રમળ હોય છે. સ્વચ્છંદતાથી ચાલવાની ઘણી તક મળશે એ આશાએજ તેઓ આ દળમાં જોડાય છે. પાછળથી એ લોકાંજ મોટાદ લઈ પક્ષાપક્ષી કરે છે અથવા જુદા પક્ષ બાંધી ઝગડા કરે છે.

ચોથી શ્રેણી.

આ શ્રેણીવાળાઓ માત્ર સ્વાર્થસિદ્ધિ માટેજ ક્રાન્તિવાદમાં અંપલાવે છે, ક્રાન્તિના શત્રુ પણ તેઓજ છે.

અંગાળના ક્રાન્તિકારોમાં આ ચારે શ્રેણીના મનુષ્યો હતા. પણ મુખ્યત્વે ક્રાન્તિના ઉત્પાદક તો પહેલી અને બીજી શ્રેણીનાજ મનુષ્યો હતા.

અંગાળામાં તે સમયે શુષ્કગંગામાં પૂર આવ્યા જેવું થયું હતું નૌકા એક ઘાટ પર સ્થિર રહી શકી નહીં જેઓ અંગાળના પ્રાણ સમા હતા તેઓ ચુપ રહી શક્યા નહિ. તે વખતે ઉદામ કે વિનતિ પક્ષ હતોજ નહિ તે સમયે એકપંથી-કાંતો દેશ કે કાંતો સરકાર-માત્રજ હતા.

તે જમાનો પણ ભાષણોનો હતો. ભાષણો, સંગીત, લેખ વગેરેદ્વારા પ્રચલનો થયા એટલી હદ સુધી કે દેશની હવા તે વખતે “સ્વદેશી” ન અને એ માત્ર વિડમ્બના જેવુંજ હતું.

સ્વદેશી !

સ્વદેશી આન્દોલન જ્યારે શરૂ થયું ત્યારે અંગાળના તમામ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ ભાગ લીધો હતો, કારણ તે વખતે પણ રાજરોષ નરમ પડ્યો નહતો તે વખતની એકસ્વદેશી સભાની વાત ઉપરથી ઘણું સમજીશે.

વક્તાએ પ્રશ્ન કર્યો—“સ્વદેશને માટે જીવન અને સર્વસ્થને ત્યાગ કરવા કોણ તૈયાર છે ?”

તેજ વખતે ટેબલની બાજુમાંથી ત્રણ પુરૂષો ઉભા થયા—આંખે ચશ્મા, માથાના ખુલ્લા વાળ અને ફેશનેબલ ડ્રાટ-દેશને માટે એ લોકો જીવન અર્પવા આગળ આવ્યા. નાનું શહેર ! ચારે તરફ હોહા થઇ રહી. માને સ્ત્રી તો રડતાંજ ન પરવારે કે “સ્વદેશી માટે સન્યાસી થયો !” પરંતુ અંતમાં સર્વસ્વ ત્યાગની આવશ્યકતા તેમને માટે ન રહી.

પરતંત્રતામાં જીવવાજ કોણ ઇચ્છે છે !

સરકાર તરફથી તે વખતે દમનનીતિ શરૂ થઇ હતી—સંપ્રદાય તરીકે મુસલમાનો તે વખતે સરકારના મદદગાર બન્યા હતા. નેતાઓએ passive resistanceની વાત નહોતી કરી એમ નહિ પણ એકલા સ્વદેશીજ બંગલંગ રદ કરી શકાશે એવો વિશ્વાસ યુવાનોમાં ઉત્પન્ન કરી શકાયો નહિ.

આ વિશ્વાસ ઉપર જે રાજનૈતિક આંદોલન ઉદ્ભવ્યું હતું તેના ઉપર સાધારણ રીતેજ પડદો પડી ગયો પણ કેટલાક બંગાળીઓ “સ્વદેશી”ને બીજાજ રૂપમાં લઇ એકા તેમણે હવે માત્ર બંગલંગ રદ કરવાનેજ મહત્વ ન આપ્યું. એકદમ તેતો બોલીજ ઉઠ્યા કે “પરતંત્રતામાં જીવવાજ કોણ ઇચ્છે છે ?”

પ્રકરણ ૫ મુ.

ક્રાન્તિનો પહેલો અંક.

૧૯૦૮ માં જે કાયદો પસાર થયો તેના જોરે ૧૯૦૯ ની જન-યુઆરીમાં પૂર્વ અંગાળની કેટલીક સમિતિઓને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી. ૧૯૦૮ ના નવેમ્બરમાં અશ્વિની બાબુ, કૃષ્ણકુમાર, મનોરંજન, પુત્રીન, સુમોધ વગેરેને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. આમાંના બધાય કંઈ ક્રાન્તિવાદી ન હતા. સ્વદેશી યુગના આન્દોલનની શરૂઆતથી ૧૯૦૯ સુધી આ સમિતિઓ ચાલુજ હતી. ક્રાન્તિવાદીઓનાં કાર્યો તે સમયે ચાલુજ હતાં. દેશનો આમ વર્ગ પણ સમજી ચુક્યો હતો કે “દેશમાં કંઈક થવા માંડ્યું છે.”

મી. એલનપર ગોળી.

ચારે બાજુએ જ્યારે લાડીના દાવ, કુસ્તી, દંડ, સ્વયંસેવકોની ડીલ વગેરે ચાલવા માંડ્યું ત્યારે રાકાના મેજસ્ટ્રેટ મી. એલનના ઉપર ગોઆલદમાં ગોળી છુટી. આ બન્યું ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બર માસમાં. તે પછી એક જગ્યાએ બોમ્બ પણ ફાટ્યા. પ્રકુલ્લચાકીએ પકડાવાને બદલે આત્મહત્યા કરી. ખુદીરામને ખુનના આરોપસર ફાંસી થઈ. ખુદીરામ બાળક હતો. પ્રકુલ્લની ઉંમર પણ કંઈ વધુ ન હતી.

ગુપ્ત સમિતિનું અસ્તીત્વ.

“યુગાન્તર” ખુલ્લે ખુલ્લું લખતું. કલકત્તામાં બોમ્બના અડામાં પોલીસે હલ્લો કર્યો. કોઈ બચ્યું નહિ. તમામ બોમ્બ અને એકે એક ક્રાન્તિના અગ્રદૂતો (agglants) પકડાઈ ગયા. ક્રાન્તિવાદી નેતાઓએ દેશવાસીઓને ગુપ્તસમિતિના અસ્તીત્વની વાત જણાવવા સ્વીકાર કર્યો. મનુષ્ય જીવનની પણ પરવા રાખતો નથી. માથું આપવામાં જરાય પાછો હલતો નથી એ વાત દેશને સમજાવી.

આવો માણસ જોયો નથી !

ત્યારપછી “ એપ્રિલ ” નરેન ગોસાંઈ ખુદ અંગ્રેજનીજ જલમાં કાન્દાઈ અને સત્યેન્દ્રની પીસ્તોલની ગોળાથી મરાયો ત્યારે દેશને ખાત્રી થઈ કે આ લોકો માત્ર સાહસીજ છે એટલુંજ નહિ પણ અપૂર્વ કુશળતાવાળા છે. ફ્રાંસીના હુકમ પછી કાન્દાઈનું વજન વધ્યું હતું. ખુની હોવા છતાંય કાન્દાઈને દેશવાસીઓએ અધાર્મિક તરીકે ગણ્યો નહતો એ ચોક્કસ છે. ફ્રાંસીની દોરી જે નાદેગે ગળામાં નાખી તેજ બોલ્યો હતો કે “ આવો માણસ જોયો નથી ! ”

કાન્દાઈના મૃત દેહનું સરઘમ કહાડવામાં આવ્યું હતું. તેની રાખ પવિત્ર માની ધણાય પોતાને ઘેર લઈ ગયા હતા. એ મૃત્યુ વાસરે અંગાળીઓ રસ્તામાં ગાતા.

“ અમાય ફ્રાંસી દીયે કિ મા ભૂલાવી
આમિકિ માર સેઈ છેલે ? ”

દેશનું માનસ.

આપણો દેશ આધ્યાત્મિક છે. આપણે કોઈ દેવી ઉપાયથી સ્વતંત્રતા મેળવીશું એમ પણ અમારું વર્ગ માનતો આવી શકતો ઉપયોગ કરવાનું પણ કુશળતાથી સુઝતું નહિ. તેઓ સંસ્કારી વેશે પણ નીકળી પડતા. ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૯ સુધીમાં કેટલાંય ખુન અને ઘાડ થઈ ગયાં હતાં. આ અધી બીનાનો અસહ્ય રંગ ચઢાવી સ્વતંત્રતા મળવવાની કલ્પનાના ઘોડાઓ યુવાનો દોડાવતા.

અધુન્ય ગુપ્ત.

દેશમાં ત્યારે આવી માનસીક અવસ્થા હતી ત્યારે સમિતિઓને ગેર કાયદેસર જાહેર કરવામાં આવી. પણ જેઓને કાર્યજ કરવાની ધગશ હતી તેઓએ અધુ ગુપ્તપણે કરવા નિશ્ચય કર્યો. પહેલાં જાહેર સમિતિને ઓથે ગુપ્ત પ્રવાહ વહેતો હતો. હવે થયું અધુન્ય ગુપ્ત.

પ્રકરણ ૬ હું.

સમિતિના ખરાબ દિવસો.

સમિતિએને ગેરકાયદેસર દરાવ્યા પહેલાંજ માણસો વધારવા પ્રત્યે લક્ષ આપ્યું હતું. કેટલાય બાળકો અને યુવાનો ધરખાર છોડીને આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનું જીવિખ્ય અને જીવન સમિતિના હાથમાંજ મુકી દીધું હતું. સમિતિ ગેરકાયદેસર ખાદેર થતાં આ ભોંકા ક્યાં જાય ? બધાંય દ્વાર બંધ થઇ ગયાં હતાં. પેટને ભાડુ આપવાનો પણ ઉપાય ન હતો. અત્યાર સુધી તેમણે સમિતિનું કામ કર્યાં કર્યું હતું ખાવા પિવાનું પણ સમિતિમાંજ થતું. ક્યું કરાવ્યું ધુળમાં મળી ગયું. કમીએ નિરૂપાય થઇ પડ્યા. નેતાઓમાંનાં કોઈ જેલમાં હતા તો કોઈ દેશપાર થયા હતા. સમિતિના મોટા મોટા સભ્યો, મુરખીઓ જેઓ સમિતિના મદદગાર હતા તેઓ પરિસ્થિતિ અને સમય વતીને આધા ખસી ગયા. જેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી સમિતિમાં ભેગા હતા તેઓ પરસ્પર સહકારી થઇ રહ્યા.

૧૦૯ મી કલમ

જે નેતાઓ પકડાયા ન હતા તેઓએ પોતાના ધરમાંજ કોઇ પણ રીતે અડા રાખ્યા. જુના મિત્રો ત્યાંજ આવ જ કરે. પરંતુ જેઓએ ગૃહત્યાગ કરીને દળમાં જોડાયા હતા તેઓનેજ વિપદ આવી પડી. કોઇ એક સ્થાન તો જોઇએને ? પોલીસની ૧૦૯ મી કલમથી બચવું જોઇએને ! ઘેર પાછા જવાની તો કોઈને ઇચ્છાજ ન થતી. ઘેર જતાંજ પકડાઇ જવું પડે. છતાં જીવિખ્યની આશાને હૃદયમાં પોષી ધણીઓએ જેમ તેમ નીભાવ્યું.

એક ઢાખલો.

કલકત્તા, ઢાકા, માયમેનસીંગ, અરિસાલ, રંગપુર વગેરે સ્થળે સમિતિઓ ગેર કાયદેસર જાહેર થઈ હતી. એક ઢાકા સમિતિનીજ ફક્ત છ સાત તો શાખા સમિતિઓ હતી. તે બધીજ બંધ પડી.

આવી ભગ્ન દશામાં કલકત્તામાં એક ઘરમાં કેટલાક યુવકો રહેતા. હાથમાં પૈસા મળે નહિ. આમાંના બે ચાર તો નાસી છુટેલા ગુન્હેગાર હતા. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ઘેરથી અમુકજ રૂપીઆ લાવી લાવતા. તેમની પાસેથી આ યુવકોને કંઈક કંઈક મળતું. પણ કેટલા રૂપીઆ હોય ? નાસ્તા પાણીના પૈસામાંથી બચાવી તે વિદ્યાર્થીઓ થોડું થોડું આપતા. કોઈ કોઈ વખત બહારના બેચાર જણ પણ કંઈ આપતા. આ રીતે દીવસો જતા. એકાદ કોટ હોય તે બધાય વારાફરતી જેમ જરૂર હોય તેમ વાપરે ! કપડાંના અભાવ માટે કોઈને કંઈ લાગતુંજ નહિ. પણ અન્ન વિના ?

એક દિવસની વાત છે. તે દિવસે હીસાબ કરતાં જણાયું કે જે પુંજ હતી તેનો ભાગ કરતાં માથા દીઠ માત્ર બે પૈસા આવે તેમ છે ! તરતજ નક્કી થયું કે “બટાટા લઈ આવો.” માત્ર બટાટા ખાઈનેજ તે દિવસે ચલાવી લીધું.

આમ ખાવાનું દુઃખ કંઈ એક દિવસનું હતું. એ દુઃખ તો મહીનાના મહીના સુધી ચાલ્યું. આ અવસ્થામાં પણ એકે એક દળમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી.

કલકત્તાના બોમ્બ કેસમાં કેટલાયને સજા થઈ. જેઓ પકડાયા ન હતા તેમની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. તેમને પણ એવુંજ દુઃખ હતું. એ લોકો પણ આ તરફ પોતાનું ધ્યાન સાંખી ન કરવા લાગ્યા.....Terrorism શરૂ થયું. નંદલાલ, આશુતોષ, સમશુલ વગેરેએ પીરતોલની ગોળાથી ગ્રાણી છોડ્યા. પોલીસે કલકત્તાના બોમ્બ કેસ અને હાવરાના ગેંગ કેસ ચલાવી પૂર્વ બંગાળ તરફ ધ્યાન આપ્યું. સમશુલ-આલમની હત્યા પછી ૧૯૧૪ ની સાલ સુધી કલકત્તાના દળ તરફથી ખાસ એન્ટા થઈ ન હતી.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઢાકા કાવતરા કેસ.

૧૯૧૦ ની સાલની શરૂઆત પછી પુલીનખાણુ વગેરે દેશપાર-માંથી પાછા આવ્યા એ દરમ્યાન પૂર્વ બંગાળમાં પાછી સમિતિ ગુપ્ત રીતે સંઘર્ષરૂપ થઈ રહી હતી ચારે તરફના સમાચાર મેળવવાનો બદોબસત પણુ કર્યો હતો. સરસામાન, બંદુક, પીસ્તોલ, વગેરે યોગ્ય સ્થાને સંગ્રહવાની ગોઠવણુ પણુ થઈ હતી. એકાએક જે વીખરાઈ ગયું હતું તે પાછું ધીમે ધીમે જામવા લાગ્યું.

પુલીન ખાણુ.

એવામાં પોલીસ એક મોટો કાવતરા કેસ પકડવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહી છે એ વાત બહાર આવી ગઈ-એમ પણુ જણાયું કે “અનુશીલન” સમીતીમાંનું એક જણુ પણુ નહીં બચે-ધણાઓએ પુલીનખાણુને છુપાઈ જવા યા ગુપ્ત પણુ રહેવા વીનવ્યા, પણુ તેઓ માને ? તેમણે તો જવાબ આપ્યો કે “છોકરાઓ નિરસાહી થઈ જાય.”

સમિતિનું કેન્દ્ર બદલાયું. નવું સ્થળેથીજ હવે બધી હીલચાલ ગુપ્ત રીતે ચાલવા લાગી. પોલીસને જેના ઉપર શક આવતો તેના સગાંવહાલાં પણુ શકને પાત્ર ઠરતાં ! આથી સગાંવહાલાં અને મિત્રો પણુ પોતાનાં આત્મિક સ્વજનનો સંગ ન ઇચ્છતા-રસ્તામાં મુલાકાત થાય તો આડુ જોઈને જાય !

ઢાકા કાવતરા કેસ.

અમે તે વખતે કલકત્તામાં એક 'મેસ' (Mess)માં રહીને જાણતા હતા, પાછળથી જેઓ કુલિતવાદી તરીકે સર્વસામાન્ય થયા તે બધા અમારા મેસમાં જરૂર આવે તેમનાં સ્વભાવમાં જેવા જેવું અને શીખવા જેવું ઘણું હતું.

એક દિવસની વાત છે. જે વાગ્યા હશે, પકડાપકડી ચાલી હતી ચારે બાજુએ કેટલાય પકડાઈ ગયા હતા. હું કલાસ છોડી બહાર નીકળી પડ્યો. સમાચાર પત્ર હાથમાં લઈ મેસમાં પેસતાંજ એ મનુષ્યોએ મારા હાથ પકડી લઈ નામ પૂછ્યું. સાથે સાથે ચારે તરફથી લાલ* પાઘડીઓ પણ આવી પહોંચી. મને ગાડીમાં બેસાડવામાં આવ્યો. પાછળથી સાહેબને મોટેથી જાણ્યું. મને ઢાકાના વોરંટથી પકડવામાં આવ્યો હતો ! એટલે હું તો “ઢાકાનો માલ” હોવાથી ઢાકાજી જવાનો હતો ! કલકત્તા પોલીસે વધુસન્માન (military guard) ન બતાવ્યું—એક બ્રાહ્મણચોરની સાથે બાંધી મને લાલબજાર (પોલીસ સ્ટેશન) તરફ રવાના કર્યો. સાથે બેચાર પોલીસ હતા. એક સ્ત્રી અમને જોઈ બોલી, “વાહ ! આ શાહુકારોની કમરે દોરી !” મનમાં થયું કે હજી ગળામાં દોરી નથી એટલું સારું છે. હું એકલોજ તે દિવસે ઢાકા કાવતરા કેસ માટે લાલબજારમાં રાહ જોતો હતો. કેટલાક ચોર અને મવાલીઓએ ત્યાં ધાંધળ શરૂ કરી દીધું હતું. ત્યાંજ એક તરફ હું બેઠો. વૃદ્ધ માતા યાદ આવી ! મારો પેલો સાથી બ્રાહ્મણ

---

* બંગાળના પોલીસો લાલ પાઘડીઓ પહેરે છે.

(એણે અત્યાર સુધીમાં મારી પાસે તેમજ બીજાઓ પાસે પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કર્યો હતો) મારી સાથેજ રહ્યો. કળીયુગનો આ કૃષ્ણ પાંચ છ વાર આ મહાન વિધાની પુજા કરતાં પકડાયો હતો એટલે તે ચોરજ.

આ બ્રાહ્મણે અડોઅડ બેસી વાત શરૂ કરી.

“ભાઈ,—એક સીગારેટ આપોને !”

મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “હું સીગારેટ પીતો નથી.”

“એક બીડી—”

“બીડી પણ હું પીતો નથી.”

હું જીદુજ બોલું છું એમ તેને લાગ્યું. થોડીવારે તે બોલ્યો.
“એક દિવાસળી તો આપો !”

“મારી પાસે નથી.” મેં કહ્યું. મારો સાથી હતાશ ચંદ્ર ગયો. તે રૂમમાં ચારે તરફ નાનાં નાનાં ટોળાં બેઠાં હતાં મવાલીઓ કંઈક શુદ્ધિમાં આવતાં પોતાની ગત વિ. બીજાઓને જણાવતા હતા. સમાજના આટલા બધા ધુરધરોને ક્યારેય એકત્ર જોયા ન હતા.

રાતના બે વાગ્યા હશે—પેલો બ્રાહ્મણ ચોર મને કહેવા લાગ્યો.

“તમારો આ કાગળ આપો તો ભાઈ !”

“શું કરશો ?” મેં પૂછ્યું.

“સીગારેટ સળગાવવી છે.”

ઉપર ગેસની બત્તી બળતી હતી. કાગળનો વીટો વાળી ધણી પ્રયત્ન બાદ તે કાગળ સળગાવી શક્યો અને તે વડે સીગારેટ સળગાવી. પણ થોડી વારમાંજ તેનું પોગળ જણાઇ ગયું. એક છોકરાએ ઉઠી તે બ્રાહ્મણનું ગળુ પકડી મારવા માંડ્યો, “સાલા ચોર મારા ખીસામાંથી સીગારેટ ચોરી લીધી” બધે હોહા થઇ ગઇ.

એટલામાં એક અંધ બુઢો બુમો પાડતો બોલી ઉઠ્યો. “મારે ઝાડે જવું છે.” આમ કહી તેણે તો ત્યાંજ બેસી જવા માંડ્યું. વળી ચારે બાજુએથી ગાળો શરૂ થઇ. કોઇ કહે “જમણી બાબુની” તો કોઈ કહે “ડાંગી બાબુની.” બધા લસવા લાગ્યા. મારી પાસે એક છોકરો બેઠો હતો તેને મેં કહ્યું “એને પેલી તરફ બેસાડી આવ.” છોકરાએ માર કહ્યું માન્યું અને તેને બેસાડી આવ્યો.

કેસ ચાલતા પહેલાં દાગળ વાસનાની આ અપૂર્વ વ્યવસ્થા ! પાછલી રાત્રે ઠાકુર (બ્રાહ્મણ રસોઇઓ) ભાત દાળ આપી ગયો. મારા મુખમાંથી નીકળી ગયું “નથી ખાવા” ફરી કહેવાની જરૂર ન પડી.

x

x

x

x

સવાર થતાંજ બધાને લઇ ગયા. એકલો હુંજ રહ્યો. કંઇક શાંતિ વળતાં સુતો. થોડીવાર પછી ઉઠીને જોયું તો સામેની રૂમમાં બીજા બે ગૃહસ્થો હતા. મોઢુ જેતાંજ સમજ્યો-સ્વદેશી ! વાતચીત ઉપરથી સમજાયું કે તેઓ પેમ્ફલેટ વહેંચતાં પકડાયા હતા. તેઓ જેલમાંજ રહેતા, પણ અહીં કંઇક કામવશાત્ આવ્યા હતા. મેં પૂછ્યું.

“જેલમાં રહેવાની જગ્યા કેવી છે ? અહીંના જેવી તો નથી ને ?”

“ના એક એક કોટડી (cell) છે.”

આ સમાચારથી જાણે સ્વર્ગ મળ્યું. મનમાં થયું કે સુષને તો દિવસ કહાડીશું નહિ તો મનમાં ગાદશું. બપોરે મમરા આવ્યા તે ખાધા આજે ઢાકા મેલમાં રવાના થવાનું હતું. મન કંઈક પ્રકુલ બન્યું.

પેટી, ચોપડીઓ પણ મારી સાથેજ ચાલ્યાં. ટ્રેનમાં એક બન્ધુ રસ્તામાં ખાવા માટે પોલીસના હાથમાં પૈસા આપી ગયો. વળી સાધારણ માણસ “સ્વદેશી”નું નામ સાંભળતાંજ પોલીસના માણસો તરફ જોતો ખાવાનું પડીકું લાવી મને કહેવા લાગ્યો: “કંઈક ખાઓ.” હું ખાઈ શક્યો નહિ. તેને ધન્યવાદ આપ્યો. ખાધુ તો નહિ, પણ હૃદયમાં ખુબ આનંદ થયો. દેશવાસીઓમાં સહૃદયતા છે. સમજીને છેડ્યા હોય તો પ્રાણના તાર ખરા સૂરમાં ઝલુઝણી ઉઠે.

સ્ટીમર આગળ પરિચિત મનુષ્યોને દીઠા. કોષ વાનચીત કરેજ નહિ. અમને આવી અવસ્થામાં જોષ સગા, મિત્રો, કોષ પણ પાસે ન આવતા. રખેને પોલીસ નામ લખે !

એક દોઢ વાગે ઢાકા પહોંચ્યા. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને બંગલે જવાનો હુકમ થયો. અમે ગયા. ચારે તરફ બંધુકો ચઢાવી પ્રહરીઓએ “સત્કાર” કર્યો. સાહેબ ઉંઘતા હતા એટલે અમે રાહ જોતા ઉભા ત્યાં પછી એક ભદ્ર પુરુષ રાહ જોતા ઉભા હતા. એકજ પથના યાત્રી !

બે વાગ્યા—ત્રણ પણ વાગ્યા. પૈસા દારોગાના હાથમાંજ અનામત રહી જતા જોષ કોન્સ્ટેબલ કહેવા લાગ્યો, “તમે ખાવાનું ખાવો !”

છેવટે કોન્ટેબલોના કહેવાથી ખાવાનું આવ્યું. ઢાકાનું અમૃત ! કંઈક ખાધું. એક ગુરખા સીપાઇએ કહ્યું, “જેલમાં આ બધું ખાવાનું ક્યાંથી મળશે ?”

સાત વાગે સાહેબની સુખ નિદ્રાનો ભંગ થયો. મારા નામનો પોકાર થતાં હું જાગીને હાજર થયો. સાહેબે પૂછ્યું “ખાધું ?” જવાબમાં હું “ના” કહેવા જતો હતો તે પહેલાંજ દારોગાએ કહ્યું “હા મેં ખવડાવ્યું છે.”

સાહેબે પૂછ્યું “ભાત ખાધો ?”

“ના ભાત ખાધો નથી.” આ સાંભળી જેલના સત્તાવાળાઓ ઉપર લખી આવ્યું કે ભાત આપો. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ રહેજસાબ રસીકતા કર્યા વિના ન રહ્યા.

ઢાકા જેલમાં રવાના થયો. આઠ સીપાઇઓ બંધુક ઉઠાવી ચાલવા લાગ્યા. પગે ચાલીને જવું પડ્યું. જેલ આગળ આવતાં “હોસ્ટ”નો હુકમ થયો. દરવાજો ઉઘડ્યો. અંદર જતાંજ ખુદ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ “સ્વાગત” કરવા આવ્યા પગમાંના બુટ અને પહેરેલાં કપડાં ઉતારાવી જાતે તપાસ્યાં ! મેંય પણ દરવાજાને ઓથે કાર્ડ પણ રીતે રહીને સાહેબના હાથમાં પહેરેલાં વસ્ત્રો ફેંકી દીધાં. નવું નવું હોવાથી તે વખતે પણ શરમ છોડી શક્યો નહિ. પણ પાછળથી શરીરની તપાસણી થઇ ત્યારે શરમથી મરવા જેવું થઇ ગયું. કાયદા મુજબ લખાણ વગેરે થઇ ગયું. પાછું ફાટક ખુલ્લું. ત્રીસ ગુરખા હાથમાં કુકરી લઇને બિલા હતા. તેમની વચ્ચે જઇને ઉભો રહ્યો. પાછો

કુકમ છૂટયો: “માય.” અમેય ઉત્સાહથી ચાલ્યા. મનમાં થયું કે
“વાહ! કુમોન્નતિ!”

ઢાકા જોલના ૪૫ નંબરના સેલમાં હું ગયો. ઘર શણુગારમાં
એક ચટાઇ અને કામળી! દરવાજે તાળુ દેવાયુ ન દેવાયુ ત્યાં તો
બાળુના સેલમાંથી અવાજ આવ્યો, “કાણુ? ક્યાંથી આવ્યા છો?”

મેં જવાબ આપ્યો. ફરી પાછો પ્રશ્ન થયો: “બીજા કાણુ કાણુ
કલકતામાં પકડાયા છે?”

મેં જવાબ આપ્યો. પાછુ બારણું ઉઘડ્યું ‘ઠાકુર’ દાળભાત
આપી ગયો. પાણી આપતી વખતે ધીમેથી બોલ્યો:

“પુલીન બાણુએ મોકલ્યો છે. તમારું નામ શું?”

મેં નામ કહ્યું. મને લાગ્યું કે “વાહ! આ તો ઘર જેવુંજ છે
ને!” હું તો ધારતો હતો કે બધે લાલ બગરજ હશે! એ રાત્રે
ટાઢાં દાળભાત પણુ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યાં. લાલ બગરજ હજી બૂલાયું
નહોતુ ને!

બાળુની રમમાંથી બીજી બેચાર વાતો થતાં ગુરખા સીપાઇએ
ધમકાવ્યા: “હલ્લા મત કરો. બાતચીત એકદમ મન હય” હું સમજી
ગયો અને ચટાઇ પાથરી સુઇ ગયો. ધુળ ખંખેરવાની ધીરજેય તે
સમયે ન હતી. જ્યારે ઉંઘ ઉડી ત્યારે જોયું તો દરવાજે ખુલ્લો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું

જેલ મહેલમાં

ક્રાન્તિના ઝંડાધારીઓએ જે દુઃખો સહન કર્યાં છે તેની કલ્પના પણ થઈ શકે તેમ નથી. તેમણે ફાંસીની દોરી હસ્તે મોઢે સ્વીકારી છે, ગોળાથી વીંધાઈને મૃત્યુ પામ્યા છે, તો કેટલાઓએ સખત કારાવાસને લીધે પ્રાણ ત્યાગ કર્યાં છે. કોઈ ઉન્માદ બની ગયા છે તો કોઈ સારી સ્થિતિમાંય પાછા આવ્યા છે.

ક્રાન્તિવાદીઓ નિર્જન બંદીખાનામાં વસેલાં વસેા પડી રહ્યા છે, તેમણે ધઉં દળ્યા છે, ઘાણી ખેંચી છે, નેતરની સોટીઓ પણ ખાધી છે, હાથે પગે બેડીઓ પણ પહેરી છે. સાધારણ કેદીઓને અપાતો ખોરાક ખાઈને જીવન ટકાવ્યું છે.

ક્રાન્તિવાદીઓ ઓથે જઈને-કોઈએ દૂરના ગામડામાં, કોઈએ સમુદ્રની વેળુભૂમિમાં, તો કોઈએ સુંદર વનના જંગલમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. ક્રાન્તિવાદીઓએ “દોલન્દા”માં કીડ સ્ટ્રીટમાં, ડીસ્ટ્રીક્ટ જેલમાં હાજતમાં શકિત અને ભકિતની પરીક્ષા આપી છે. તેઓએ જે કઠોરતા ભોગવી છે તેની પાસે બેચાર વરસની જેલ કે ચાર પાંચ વરસની રાજબંદી (State Prisoner) ની અવસ્થા શી ગણતરીમાં ?

રાજનૈતિક એટલે ભયંકર !

કાવતરા કેસમાં ધણા માણસો ધીમે ધીમે અહીં તહીંથી આવીને હાજર થવા અમે બધાએ મળી ૪૫ સેલ ભરી દીધાં. કોઈ કોઈ પગનાં “ઝાંઝરીયાં” ખખડાવતા આવતા. એમને જુદાજુદા કારણસર

પહેલેથીજ જોલ થઇ હતી. ફરી આ કાવતરા કેસમાં પણ તેઓને સંડોવવામાં આવ્યા હતા. પગમાં હતી “ડંકા-ખેડી” કાંઈ ખાસ ગુન્હાસર આ સગ્ન ન હતી. રાજનૈતિક હોવાથીજ તેઓ dangerous ભયંકર લેખાતા ! એમનામાંનો એક તો બાળક હતો. ઊંમર ફક્ત ચૌદ પંદર વરસની. હાસ્ય તો મુખ ઉપરથી ખસેજ નહિ. હસવાનું કારણ એ કે પાસે પાસે હોવા છતાં વાત કરવાની પણ બંધી ! એમણે શું કયું હતું તે ખબર નથી. પણ ધડિં પીસે, ગાન ગાય, સ્પેશીઅલ diet ખોરાક નહિ, ઘેરથી કાંઈ પ્રકારની તજવીજ નહિ, તો પણ મ્હોં ઉપરનું હાસ્ય અને હૃદયનો આનંદ ઓસર્યાંજ ન હતા.

જેલનો ખોરાક.

કેટલાય તો સખત સગ્ન ખમવાને તૈયાર થઇનેજ બેઠા હતા, તેથી જેલનો ભાત ખરાબ, દાળ ખેરવાદ વગેરે કશું મનમાં લાવતા નહિ. જેઓ પકડાતા પહેલાં સમિતિમાંજ જન્મતા તેઓ કહેતા, “સમિતિમાં તો માત્ર મીઠું અને ભાતજ ખાધો છે. સમિતિની વ્યવસ્થા કરતાં આ વ્યવસ્થા કશી ખોટી નથી.” કુલ્તિવાદીઓ જ્યારે રાજકેદી અવસ્થામાં હતા ત્યારે ખોરાક માટે ધાંધલ કરેલું. તે પણ અનેક કારણોને લીધે. નહિં તો જેલનો ખોરાક ગમે તેટલો ખરાબ હશે પણ તે સંબંધમાં કશી ફરીઆદ કરી ન હતી.

ખાત મત કરો !

સત્તારે જગાય નહિ તો પણ દરવાજાનો અવાજ અમને જગાડતો. હાથ મોં ધોવા તથા પાયખાતે જવા અમને એક કલાક બહાર

રાખવામાં આવતા. વળી પાછા સેલમાં. બપોર પછી એક કલાક બહાર લઇ જાય અને વળી પાછા જેલમાં.

અમુક ખુલ્લી જગ્યામાં એક ગુરખા રક્ષકની દેખદેખ નીચે એક એક ક્રાન્તિવાદીને અમુક હાથ જગ્યામાં છૂટો મુકતા. વાત કરવાનો હુકમ ન હતો. નિમકહલાલ ગુરખો કુકરી બહાર કાઢી હુકમ બરાબર અમલવતો. આથી ગુરખાની સાથે રોજ ઝઘડો થયા કરે. આટલા બધા નશુક હોવા છતાં વાત ન થાય એ સગ્ન ગંભીર પ્રકૃતિના માણસ સિવાય બીજાથી કેવી રીતે સહન થાય ? પરિણામે કોઇ વાત કરી બેસતુ.

તુમ બકતે જાવ—

જેઓ આગેવાન હતા તેમણે નમ્રી કરી જણાવ્યું કે વાત કરશો નહિ. છતાં જો ખાસ જરૂર હોય તો વાત કરજો પણ ગુરખા યા સાહેબની સાથે એક વાત ઉપર વાદવિવાદ કરશો નહિ. એ બાબત જો સગ્ન કરે તે ખમી લેજો, અથવા એ સગ્ન ખમવા તૈયાર થઇનેજ વાત કરજો.

છવંટે તેમજ થયુ. જરૂર પડતાં વાત કરવામાં આવતી. ગુરખો વખતે આવીને મના કરતો, ધમકાવતો. ફરીવાદ કરવાનો ડર પણ બતાવતો. છતાં જ્યાં સુધી પ્રયોજનીય કાર્ય પુર ન થાય ત્યાંસુધી “તુમ બકતે જાવ હમ સુનતે હય” એ નીતિ અવલંબન કરી વાત ચાલતીજ. છ માસ સુધી વાત કરવાની બંધી રહી. અંતે અમારા સ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરી હુકમ કરવામાં આવ્યો કે બે જાણુ પરસ્પર વાત કરી શકે.

સહેવું પડશે.

અમને જેલમાં રહેવા સંબંધમાં નિયમ જણાવવામાં આવ્યા-
(આ નિયમ જેલના નહિ પણ અમારા પોતાના ઘરના) વધુમાં
જેલમાં આવી કશાની આશા રાખશો નહિ, કશું માગશો નહિ, જે
મળે તે પાછું વાળશો નહિ, એમ કરવામાં આવ્યું. કદી કોઈ
અન્યાય સહન કરવો કેવળ અશક્ય થઈ પડે ત્યારે જે ઇચ્છા હોય
તે વ્યક્તિગત ભાવે કરજો. પરંતુ બધુંય સહન કરી શકાય. કારણ
“સહેવું પડશે” તેથી તો જેલ !

સાવધાન !

એક દિવસ વાતચીત માટેજ ધાંધળા મચ્યું. ફરવા જતી વખતે
કોઈ એક બાબત ઉપર ગુરખાઓ સાથે બોલાચાલી ચાલતી હતી.
તે સમયે ૪૫ માણસો એક ઈશારો થતાં કંઈપણ બોલ્યા વિના જ્યાં
હતા ત્યાંથી પોત પોતાના સેલમાં જઈ બેઠા. આને પણ ભારે
ભયની વાત ગણવામાં આવી. બધાય માણસો એકજ માણસના
ઈશારાથી ગુરખાઓ સાથે ઝઘડો પણ ન કરતાં પોતપોતાના સેલમાં
જઈ બેસી જાય એટલે ? તરતજ મેજીસ્ટ્રેટ આવીને બધાને બહાર
કાઢી નેતરની સોટી મારવાની જગ્યા ઉપર ઉભા રાખ્યા બધાને
લાવ્યું કે ફટકા મારશે, પણ સાહેબે એક નીજીવ ઉશીકા ઉપર
નેતરના ફટકા લગાડી અમને ઇશારતમાં સમજાવ્યું કે તોફાન કરશો
તો આવી દશા થશે ? પછીથી તમે સહન કરી શકશો નહિ, માટે
સાવધાન ! ફટકા મારવાનો અધિકાર (under trial prisnors)

વિચારાધિન અવસ્થામાં પણ તેમને જેવોને તેવો છે જેલ કોડ વાંચીને મેજસ્ટ્રેટ અમને શીખવ્યું.

પાયખાને જતાં !

પરંતુ તેથી શું થયું ? જે સમય અમે કદી પણ પાળી શક્યા ન હતા તે સાહેબના ઉપદેશથી બે દિવસ શી રીતે પાળી શકીએ ? પાયખાને જતાં સંમય રક્ષા (અહીં વાક સંમયજ) થઈ શકતી નહિ, કારણ તે સ્થાનમાં પણ બાળુ બાળુમાં બેસી વાતો ચાલતી-એ દુનંધપૂણું નરકમાં બેસી રહેવું કંઈ સહજ ન હતું. જેવા “ભાગ્ય-શાળી” અમે, તેવા “ભાગ્યશાળી” નિમકદલાલ ગુરખાઓ ! પાયખાનાની નજીક નાકે લુગડાઓનો ટુઓ દઈ, હાથમાં કુકરી લઈ, ગુરખા ઉભા રહેતા અને કહેતા “જલદી કરો” વાર થતાં ગુરખાઓ રાતા પીળા થઈ જાય ! બેચાર ગુરખાઓ તો જાણે જન્મથીજ રૂઢા-વતાર જેવા ! તેઓ જીવનમાં એકાદવાર હરયા હશે કે કેમ તે શક છે. આંખો હમેશાં લાલચોળ રહે. ગુરખાઓજ અંગ્રેજોના સૌ કરતાં વધુ વિશ્વાસુ નોકરો છે. જેલમાં કુલિતવાદીઓ તરફ એમણે જે “પ્રીતિ” બતાવી છે, એવી ભાગ્યેજ કોઈએ બતાવી હશે !

ગાર્થ સાહેબનું મોઢું !

સુખે દુઃખે ઢાકા જેલમાંજેલ-જીવન ગાળવા લાગ્યા. આ તરફ કેસ ચાલતો હતો. કો-સલ મી. સી. આર. દાસ, શ્રીશંકર વડીલ વગેરે ન્યારે હાકિમને કેસ સમજાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા હોય ત્યારે પાંજરામાં આરોપીઓ કોઈ કોઈ વખત મેંદાના લોટને કેળવી ગાર્થ સાહેબનું મોઢું ઘડી કાઢે ! જે સાહેબનું મોઢું જેટલું કઠરપુ તેટલું તે ઘડામાં સહેલું પડ્યું.

એક દિવસ કોર્ટમાં મી. આપટન અને મી. ગાયની મૂર્તિ (મોઢાંજ માત્ર) તદ્દન આમેલુબ ઘડવામાં આવ્યા હતાં. શ્રીશ્યામુએ લાઇ જઈ સાહેબને બતાવ્યા-સાહેબ કંઈક હર્યા તો ખરા, પણ મનમાં સમજ્યા કે મસ્કરી કરી છે. શ્રીશ્યામુ ધીમેથી કહી ગયા કે જેમ એમનાં મોઢાં બતાવ્યા છે તેમ મી. દાસનું મોઢું પણ ઘડો. એમ કરશે તોજ એ લોકાના મનમાં કંઈ નહિ આવે. શ્રીશ્યામુના કહેવા મુજબ આરોપીઓએ પ્રયત્ન પણ કર્યો, પણ મોઢાં બતાવનારો “શીદ્ધી” મોઢ્યો: “સુંદર ચહેરો બરાબર ઘડી શકાતો નથી. કોઈ જગ્યાએ કંઈક કુરૂપતા ન હોય તો બરાબર ધ્યાન રહેતું નથી. આ રીતે અદાલતમાં દિવસ જતા.

યોગ સાધના.

જેલમાં જઈને છાણાઓએ યોગ સાધનાજ કરવા માંડી-એમાંના એ જણ તો પાછળથી ખરેખર સંસાર ત્યાગ કરી સન્યાસ લીધો છે, અક્ષય કે જેને બધા “લોખંડ” (Iron) કહીને બોલાવતા, તેણે તો જેલમાંથીજ ત્યાગ, સાધના વગેરેથી ભવિષ્યના જીવનનો આભાસ આપ્યો. હતો હાલમાં તે સર્વત્યાગી સાધુ થઈ ગયો છે.

એપ્રુવર ના મળે!

કાવતરા કેસમાં એક જાણુતો “એપ્રુવર” તાજ તરફનો સાક્ષી થઈ બેસતો-સરકાર પક્ષનો મોટો આધાર તેના ઉપરજ હોય છે. હાકાના કેસમાં સરકારને કોઈ એપ્રુવર મળ્યો નહિ, પરંતુ પ્રાણાયમ વગેરે કરવાથી એક જણ વિકૃત મનનો થઈ પડ્યો હતો. તેણેજ મુકદ્દમો પૂરો થયા બાદ કેટલીક અસંબદ્ધ વાતો કરી નાખી, પણ તે અદાલતમાં માન્ય ન થઈ. કારણ તે વખતે કેસ પૂરો થયો હતો અને તે ઉપરાંત તે મનુષ્ય આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલો હોવાથી જેલના સત્તાવાળાઓને તેને ઉન્માદ તરીકે કબુલ કરવાની ફરજ પડી હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

ક્રાન્તિ અને ધર્મ

સરકારે જે દિવસમાંજ જોયું કે કાવતરા કેસ ચલાવીને પણ ક્રાન્તિ-બાદીઓને ખાસ કંઈ કરી શકાયું નહિ કેટલાકને સજા થઈ ખરી, પણ દેશમાં ક્રાન્તિના પૂર તો કામચલાઉ રીતે. દાકાના કેસ વખતે પણ મનસ્વેક્ટરના ઉપર ગોળી છૂટી, મુનશીગંજમાં બોમ્બ ફુટ્યો વિક્રમપુરમાં કેટલાંક ખુન થયાં, કેટલાંક હથીઆરો પકડાયાં, કેટલીક રાજનૈતિક લુટ અને ઘાડ પણ થઈ. નેતાઓને ગીરફતાર કરવાથી ક્રાન્તિનો જીવાળો ઓસર્યો નથી એ સરકારને તરતજ સમજાયું.

એ જટીલ, સીમાહીન પંથ!

આગેવાનો કારાવાસમાં ગયા, કોઈ કોઈ ખરી પણ ગયા છતાં દેશમાં ક્રાન્તિનો પ્રવાહ તો ચાલુજ રહ્યો. અંગ નૌજવાનોની આશા આકાંક્ષા, ઈચ્છા અધુન્ય ક્રાન્તિનુષ્ટી થઈ પાડવા માંડ્યું આ ક્રાન્તિ શી રીતે પાર પાડવી તેની કલ્પના સાધારણ સભ્યો તો કીક પણ મુખ્ય કાર્ય કરતાંઓ માટે પણ મુશ્કેલ હતી. છતાં એ ક્રાન્તિને નામે, એ જટીલ, કઠણ, સીમાહીન પંથમાં બંધાવે પાવ્યાં માંડ્યા. આટલી મુશ્કેલી છતાંએ તવા કર્મવીરોનો અભાવ ન હતો—અયોગ્યતા સાથે યોગ્ય માણસો પણ બહાર આવતા—દળાટદિ સારી કહો કે ન કહો પણ આ પંથના પથિકો તો મગી રહેતા, એજ વિશિષ્ટતા છે.

તેનું પણ ખાસ કારણ છે. અંગાળમાં કોઈ ખાસ વ્યક્તિનેજ

કેન્દ્ર માનીને આ જાગૃતી આવી ન હતી. જે તેમજ હોતો આ નેતાઓ ક્ષેત્રમાંથી દૂર થતાં કુદરતી રીતેજ આ ચળવળ ઉપર પડો પડ્યો હોત.

મતભેદ.

૧૯૧૦ની સાલથી ક્રાન્તિવાદીઓમાં કેટલોક મતભેદ પડ્યો હતો. આદર્શ સંબંધી કંઈક સમજાતી ચાલતી હતી. ધણાઓ “આ પંથથી કંઈ વળવાનું નથી” કહી ખસી જવા લાગ્યા-કોઈ કહે કે સ્ત્રી શિક્ષણ વિના ઊન્નતિ નથી-કોઈ કહે જાતી ભેદ દબાવ્યા વિના કંઈ વળવાનું નથી-કોઈ વળી કહે કે લોકોમાં કેળવણીજ નથી-કેળવણી વિના આપણો ભાવાર્થ પણ કોણ સમજે ? તો કોઈ વળી કહે કે આ દેશજ ધર્મ ઉપર રચાયેલો હોવાથી ધર્મિક ચળવળ મારફતેજ કામ લેવાથી કંઈક વળશે. આમ “કપાળે કપાળે જુદી મતી” હોવાથી ધણાઓએ દળ છોડ્યું.

માતાઓનાં દુઃખ !

ક્રાન્તિવાદીઓનાં દુઃખ કળને સદાનુભૂતિ યા પ્રશંસાની દૃષ્ટિથી જોવાનો અવસર તેમનાં આત્મીયજનને પણ ન મળતો. ગભરામાં પોષનારી મા પણ માંતો રડતીજ, તે પણ મુંઝે મોઢે ડસડસીને પુત્ર શું કયું તે તો તે પણ જાણતી નહિ છોકરાના દુઃખની વાત પણ તે કરી શકતી નહીં મહોલ્લાના અમુક માણસો કહેતાકે છોકરાએ (ડાકાતી) લુટફાટ કરી છે. માને શાન્તવનનો કશો આધાર ન હતો. ક્રાન્તિવાદીઓની માતાનાં દુઃખ કેવી રીતે દલપાય ? મા જાણે કે પુત્ર અનિન્દનીય છે, પણ તે મુંઝે મોઢે સમજે. ગોલી ચતાવવાનું હતુંજ

નહિ દેશવાસીઓ માતાને જઈને કહેતા નહિ કે તમારો પુત્ર દેશને માટે દુઃખ સહન કરે છે. તમારે તો આનંદનો દિવસ કહેવાય ! (જે સમયની આ વાત છે તે વખતે દેશની સ્થિતિ એવીજ હતી) ક્રાન્તિવાદીઓની સાથે તેમની જનનીઓએ ઓછાં દુઃખ સહન કર્યાં નથી. છતાં અનેક જનનીઓએ પુત્રને પાછો મેળવ્યા પછી તેને ઘરમાંજ રોકી રાખવાનું ઇષ્ટ ધાયું નથી. ફરી પાછો પુત્ર જ્યારે ક્રાન્તિનો ઝુંડો ફરકાવવા ઝંપલાવે ત્યારે તેજ માતા તેને મંગળ આશીર્વાદ આપે છે ! આવી કહણુ હૈયાની માતાઓની સંખ્યા થોડી જ હોય છે.

અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા.

ક્રાન્તિવાદીઓ અનેક રીતે પોતાના દળમાં ભરતી કરવા પ્રવૃત્ત થયા. કાં આજ કાં કાલ પણ સશસ્ત્ર બળવો જગાવવોજ પડશે એ આશાથી તેઓ દળને કાયમ નીભાવવા તૈયાર થયા. આમ કરવામાં નાણાંની જરૂર પડે તે માટે યોગ્ય લાગે ત્યારે ધાડ પાડી લુંટ કરવામાં આવતી. જાહેર થઈ જવાનો સંભવ હોય તો ખુન પણ કરવાં પડે. પરંતુ જાહેર બળવાનો દિવસ ક્યારે આવશે તે તેઓ ચોક્કસ બળુતા ન હતા—છતાં તેમનામાં આશા હતી.

ધણા ક્રાન્તિવાદીઓ તેમના દળમાંથી ખસી જતા, પણ તેમની આત્મશ્રદ્ધા અપૂર્વ હતી—તેમનો અપૂર્વ ત્યાગ અને કર્મ જોષ ધણાય નૌજવાનો તેમને સાથ આપના આવીને ઉભા રહેતા એ

રીતે દળ મળ્યુત થતું. કુન્તિવાદીઓને બહારથી કોઈએ બળ આપ્યું નથી. તેમણે તો પોતાની મેળેજ પ્રેરણાઓ મેળવી છે.

ધર્મ અને સાહિત્ય.

મનુષ્ય ખરા દીલથી જેની ઇચ્છા કરે છે તેને અનુકુળ વાતાવરણ કરવા માટે તે ખુબ વ્યાકુળ બની તેમાં લીન થઈ જાય છે. કુન્તિવાદીઓ પણ ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ બધાંયને પોતાના કાર્યને અનુકુળ કરી લઈ તે મુજબ સમજતા અથવા સમજાવવાનો યત્ન કરતા ગીતા, ચંડી, રામાયણ, મહાભારત, વગેરેને કુન્તિવાદીઓ કંઈ જુદાજ અર્થમાં સમજતા. મહાભારતનો આપદધર્મ, મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનું ક્ષત્રીય રામને આહવાન. તેમને નૂતનધર્મની સૂચના કરતાં રવિન્દ્રનાથ નું એક ગાન છે:

“લેગે છે અમલ ધવલ પાલે મન્દ મધુર હાઉઆ !”

કવિએ શા ઉદ્દેશથી આ ગાન લખ્યું તે તો કવિજ કહી શકે, પણ કુન્તિવાદીઓ એ ગાનમાં પણ પોતાની હાક સાંભળતા-કદાચ કોઈ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે પણ કોઈ કોઈ કુન્તિવાદીઓને મોટે એનો એવો અર્થ સાંભળ્યો છે કે રવિન્દ્રનાથે આ ગાન લખ્યું હતું નૂતન બંગાળના આ નવીન પથને લક્ષ્ય કરીને.

વિવેકાનંદ ભૂદેવ અને બંકીમચંદ્રના સાહિત્યમાંથી કુન્તિવાદીઓને જાતીયતાનું સંધાન ખાસ કરીને મળતું, જે કુન્તિવાદી સાર લખતાં વાંચતાં ન જાણે, તે પણ દેશના અનેક ઇતિહાસ અને વિદેશની

અનેક ક્રાન્તની ખચર રાખતો. આ વિષયમાં તેઓનું જ્ઞાન સાધારણ શિક્ષિત કરતાં પણ ઘણું વધારે હતું. તેમના પુસ્તકમાં સામાન્ય રીતે દેશ વિદેશનો ઇતિહાસ, વિપ્લવવાદીઓનાં જીવન, બળવાખોર સાહિત્ય, યુદ્ધના વર્ણનનાં પુસ્તકો, કમંવીરો અને ત્યાગીઓનાં જીવન વગેરેનો સમાવેશ થતો. એક તરફ ગીતા, ઉપનિષદ અને બીજી તરફ રશિયન ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ !

નિર્મળ ચારિત્ર્ય.

ચારિત્ર્ય નિર્મળ રાખવું એ તેમનું ખાસ કતવ્ય લેખાતું. કોઈનું ચારિત્ર્ય શંકા પડતું લાગે તેને ક્રાન્તિ-દળમાં સ્થાન મળેજ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ નૈતિકપતનને માટે ક્રાન્તિવાદીઓ પોતાના દળના લોકો ઉપર સખ ફરમાવતાં પણ ચુકતાં નહિ. “In January 1917, revolutionary was murdered by his comrades at Serajganj.....on a charge of immorality”—“(Sedition committee’s report) સને ૧૯૧૭ના જાન્યુઆરી માં સીરાજગંજમાં એક ક્રાન્તિવાદીને અનીતિના આરોપસર તેના સાર્થીઓએ મારી નાખ્યો હતો. (સીડીશન કમીટીનો રીપોર્ટ)”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કાર્યોના પરિચય.

અગાઉના પ્રકરણમાં કાન્તિવાદીઓના મતભેદની વાત જણાવી છે. ઘણાઓ તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા તે પણ જણાવ્યું છે. જેઓ રહ્યા તેમણે ગુપ્તપણે રહેવા માંડ્યું. માત્ર પોલીસજ નહિ, પણ જેઓ જુના મિત્રો હોવા છતાં ત્યજી ગયા હતા તેમનાથી પણ તેઓ છુપાવીને ચાલવા લાગ્યા કોઈને ખાસ નેતા તરીકે સ્થાપતા નહિ પણ “ડોસીપ્લીન” બરાબર જળવાવું હતું.

૧૯૧૧ ની વાત છે. રાત ઘણી ગંધ હતી. એક નિર્જન મેદાનમાં એ માણસો બેઠા હતા. ગુપ્તગુપ્ત એકજણ આમતેમ જોતો આવ્યો. આમ બધાય આવ્યા. બહાર ચોટી કરવા એ જણને નિયુક્ત કરી ભવિષ્યના કર્મ-પથ વિષે વાદવિવાદ ચાલ્યો. કોને માથે કયી જોખમદારી નાખવી તે નક્કી થયું. કોણ ઘર છોડીને આવ્યું છે, કયા કર્મીદ્વારા કયું કામ થઈ શકશે, કોના ઉપર કેટલા ત્યાગની આશા રાખી શકાય, અંગાળના કયા ગામની કયી રકુલમાં કયો છોકરો કેવા પ્રકારનો-માનસનો-છે તે બધાની ખબર રખાતી. પ્રત્યેક એક બીજાને ચહાતા. એકબીજાને ગાટે જાનફેસાની કરવા પણ તૈયાર રહેતા. પણ જો કોઈ પોતાના ચારિત્ર્યને ડાગ લગાડનાર કાર્ય કરે તો એ પ્રીતિ ક્રોધના રૂપમાં ફેરવાઈ જતી. તેમનાં કામળ હૃદય વજનના જેવાં કઠોર બની જતાં.

પ્રતિજ્ઞા.

જે કોઈ દળમાં નવું દાખલ થાય તેની પાસે કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ ફરવવામાં આવતી, જેનો સાર માત્ર નીચે આપ્યો છે:-

- ૧ સમિતિથી કદી પણ છુટો નહિ પડુ.
- ૨ ચરિત્ર નિર્મળ અને પવિત્ર રાખીશ.
- ૩ જ્યાં સુધી માતૃભૂમિ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી સુખભોગથી દૂર રહીશ.

૪ દેશને માટે સર્વ પ્રકારનો ત્યાગ કરવા તૈયાર રહીશ.

૫ કેદી ચીજોનું વ્યસન નહિ રાખુ.

૬ પ્રભુના સોગન ખાઈ કહું છું કે કદી પણ વિશ્વાસઘાત નહિ કરે, ત્યાગ કરવામાં પાછો નહિ પડુ. એ ધૃણા, લજ્જા તથા ભયનો ત્યાગ કરી સમિતિના મંગળ માટે તૈયાર રહીશ.

આવાં પતિજ્ઞા પત્રો કંઈ બધેય ન હતા. સમયાનુસાર તેમાં યોગ્ય ફેરફાર પણ કરવામાં આવતો. કોઈ પ્રતિજ્ઞાનો વધારો ઘટાડો થાય, પણ તેનો ભાવાર્થ ઉપર મુજબ હોય. બંકિમચંદ્રે “આનંદ-મઠ”માં જે અમકાર પ્રતિજ્ઞાનો નમુનો દેખાડ્યો છે, તેનુજ અનુકરણ વિશ્લેષવાદીઓએ કયું હતું એમાં સંદેહ નથી.

ગમે તે રીતે સરકાર અસંલવ કરી નાખવી.

અત્રે એક વાત જણાવવી આવશ્યક છે, તે એ કે તેમની પ્રથમ પ્રવૃત્તિઓને ક્રાન્તિ (revolution)નું નામ આપી શકાય નહિ તે

વખતે તેમનો એકજ મુદ્દો હતો. “ Any how to render Government impossible ” અર્થાત્ ગમે તે રીતે સરકારને અસંભવ કરી મૂકવી. એક પક્ષ બોયકોટદ્વારા પ્રયત્ન કરતો, તેમ વિપ્લવવાદીઓ દેશમાં અરાજકતા ફેલાવી તે દ્વારા પ્રયત્ન કરતા. આ બધા મુદ્દાથી લાટ સાહેબની ટ્રેન ઉડાવવાનાં અને સરકારી અમલદારોના જીવન ઉપર કાવતરાં રચાતાં.

બીજો ઉદ્દેશ.

આ ઉપરાંત એક પ્રકારનો ભય ફેલાવવાનો પણ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. ધણા જાણતા હતા કે એકાદ બે જાણુને મારવાથી તેમની જગ્યાએ બીજા દશ જણ આવશે તો ખરાબ, અને તેથી તેઓ મનુષ્યને મારવામાં આનંદ લેતા નહિ. પણ આવા દેખાવો (demonstrations) કરવામાં તેમનો ઇરાદો એ હતો કે તેમના અસ્તિત્વ બાબત દેશવાસીઓને સંદેહ ન થાય.

માણસ, પૈસો અને હુથીઆર.

આ સમયથીજ વિપ્લવવાદીઓએ anarchism છોડી દીધું તેમણે ક્રાન્તિનોજ ભાગ પકડ્યો. જે શસ્ત્રો તેમણે એકઠાં કર્યા હતાં તેનાથી દેશમાં બહુ બહુ તો એક પ્રકારની અરાજકતાજ ફેલાવી શકાય, પણ તે તો પ્રચંડ બ્રીટીશ રાષ્ટ્ર આગળ એક બાળકની રમત જેવું હતું, એમ તેઓ સમજતા હતા. તેમનો ભરોસો માત્ર દેશી સૈન્ય અને વિદેશની મદદ. આથી જેમ વિદેશની એટલે જર્મનીની સહાયતા જેમ આખરમાં એકાએક આવી મળી હતી, તેમ તે વખતે

થયું નહિ. છતાં વિદેશમાં કંઈક કરવાનો વિચાર તે વખતથીજ યા-
ગાળના કુલિવાદીઓના મનમાં દાખલ થયો હતો. તેમણે પોતાના
દળમાંથી કેટલાક માણસોને વિદેશ મોકલ્યા હતા, જે કે આ પહે-
લાંય વિદેશમાં તો કુલિવાદી ભારતવાસીઓ હતાજ, પરંતુ તેમને
તેમને દેશ સાથે સંબંધ ન રહેવાને લીધે અને વિદેશમાં સ્વાતંત્ર્યતાના
વાતાવરણમાં રહેવાને લીધે માતૃભૂમિની ખરી સ્થિતિ સમજી શકતા
નહિ. હિન્દની જે બધી જાતોમાંથી મુખ્ય કરીને દેશીય સૈન્ય ભરતી
કરવામાં આવે છે તેમના તરફ યાગાળના કુલિવાદીઓની નજર
ગઈ. આ દેશી લશ્કરમાં કુલિવાદીઓએ કેટલું કામ કયું હતું તે
તે પાછળથી જણાશે. ૧૯૧૪ ની સાલમાં દેશી લશ્કર અને વિદેશની
મદદ તેમને શી રીતે મળી તે આગળ કહેવાશે. અહીં માત્ર એટલુંજ
યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કુલિવાદીઓએ આ વખતથીજ તેમના
તરફ નજર રાખવા માંડી હતી, અને પોતાના દળમાં ભરતી કરવા
માટે man, money and ammunition માણસ, પૈસો અને
હથિયાર ભેગાં કરવા તરફજ લક્ષ આપ્યું. તેમનો ઉદ્દેશ એ હતો કે
પોતાના દળના દેખાવો demonstrations થી લોકોનાં મન એવાં
કરી નાખવાં કે જરૂર પડે તેઓ પણ કુલિની પડખે ઉભા રહે.
કુલિવાદીઓને એ પણ વિશ્વાસ હતો કે એવો સમય આવે અને
હથિયાર મેળવીને આપવાથી સાધારણ લોકો પણ કુલિમાં જોડાશે.
પરંતુ કુલિને ધીમે ધીમે ફેલાવવા જે કાર્ય કુશળતાની જરૂર
કેટલાક માણસોમાં હોવી જોઈએ તેવા માણસો મેળવવાની તરફજ
કુલિવાદીઓએ ધ્યાન આપ્યું હતું. એવું દળ ઉભું કરવા જે
નાણાંની જરૂર પડે તેને પહોંચી વળતા તેઓ ગમે તે ઉપાયો યોજના
એ માર્ગમાં જે આડા આવે તેમને હમેશને માટે દૂરજ
કરવામાં આવતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુપ્ત અજ્ઞાત જીવન.

૧૯૧૧ થી ૧૯૧૪ સુધી ક્રાન્તિવાદીઓ દળ વૃદ્ધિ, પૈસા અને શસ્ત્રો એકઠાં કરતા ગયા. ધાડ અને લુટ તથા ખુનની બાબતમાં પણ તેમનાં સાહસો વધતાં જતાં હતાં. પોલીસની નજર ચુકવી કામ કરવું પડે તેથી ધણીઓએ ધરખારનો ત્યાગ કર્યો હતો. જે જેલમાંથી છૂટે તે પણ એવીજ રીતે ગુપ્ત રહીને કાર્ય કરે.

ક્યાં જઇશું ?

ધરખારની માયા તો હવે ધણીએ ત્યાગી હતી. જેલ ભોગવીને આવ્યા પછી એચાર દિવસ તો સગાં વહાલાં અને મિત્રોની વચ્ચે રહેવાનું મન થાય—પણ આ લોકો તો અજબ હતા. એક દષ્ટાંત આપીશું. એ ક્રાન્તિવાદીઓ કેટલાક વરસ જેલ ભોગવી આજ બહાર આવ્યા. જેલનો દરવાજો ખુલી ગયો. બહાર આવી તેઓએ ચારે બાજુએ જોઇ સીધા ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં ન કોઇ સગુ હાજર કે ન કોઇ મિત્ર હાજર. એય જણ વાતો કરતા આગળ ચાલ્યા:

“ક્યાં જઇશું ભાઇ ?”

“ક્યાં જઇએ ? હુ—બાબુને ઘેર જવું નથી. પેસવાય ન દે. બિ—ના મેસમાંય નથી જવું. નાહક છોકરાંઓ “કલંકિત” અને.”

“પણ એક વખત ગમે ત્યાં જઇને બધા સમાચાર તો મેળવવા પડશે ને ? ચાલ, સ—ને ત્યાં જઇએ ત્યાં જતાં કંઇક બબર મળશે, અને ત્યાં પોલીસનો પણ એટલો ભય નથી.”

થયું પણ તેમજ.

x

x

x

x

શહેરના એક મકાનના અમુક ભાગમાં આ બે કુલિવાદીઓ બીજા બે ત્રણ જણ સાથે વાતચિત કરતા હતા. એટલામાં તેમણે ભવિષ્યનું કામ નક્કી કરી લીધું. આમાંનો એક જણ પાછો ઘેર જવા ઇચ્છતો ન હતો. તેણે કહ્યું: હું ઘેર જઈશ તો ઠીક નહિ થાય. ધરના લોકો મને અસ્થિર કરી મૂકશે. મને લગ્ન કરવા દબાણ કરશે. ક્યાંય જવા નહિ દે. અને પોલીસ પણ જાપ્તો રાખ્યા કરશે. મારી ઇચ્છા છે કે અહીંજ ગુપ્તપણે રહું. આજે તક છે, કારણ આજે જોયું કે પોલીસ પાછળ લાગી નથી. કદાચ તે ધારતી હશે કે ઘેર તો જશેજ. ત્યાંથી જ પીછો પકડાશે. અને દેશની જે અવસ્થા છે તેમાં જાહેર રીતે તો કામ કરવું અશક્યજ છે.

બન્ધુઓએ કહ્યું: “ના, એક વખત ઘેર જા (ઘેર ખુટ્ટી મા છે તે ઇશારામાં સમજાવ્યું.)

જે જેલમુક્ત વ્યક્તિએ હસીને કહ્યું. “ઠીક છે. માની સાથે મુલાકાત એક વખત થશે.”

પછી એજ નક્કી થયું. બીજી વ્યક્તિ પણ તે વખતે તે ઘેરજ ગઇ. પણ તેણે જાહેર રહીને ગુપ્ત પંથનાં પથીકાને સાથ આપ્યો.

ધાડ અને લુટ

કુલિવાદીઓમાં એક બીજને પણ મતભેદ પડ્યો હતો. ધાડ

પાડી લુટ ચલાવી નાણાં એકઠાં કરવાં કે નહિ તે વિષે તેઓ એકમત થઈ શકતા ન હતા. દેશબંધુઓનું નાણું અને તે આ રીતે લેવું એ ઘણાઓને અન્યાય જેવું લાગ્યું, - “આટલું આટલું” કરીને આખરે પણ આવું ધૃણીત કાર્ય ! લોકો વળી ચોર, લુટારા અને ધાડપાકુ કહે તે ?” આવી શંકા ઘણાઓના હૃદયમાં થવા લાગી. ઘણા આ કારણને લીધે ક્રાન્તિદળ ત્યાગ કરવા લાગ્યા. ફત્તા થઈ જવાની ધગશવાળા નૌજવાનોની દળમાં ખોટ ન હતી, પણ આ નીતિનો પ્રશ્ન તેઓને મુંઝવી રહ્યો હતો, તેથી આ પંથના પથિકો અનેક પ્રકારની નવી નીતિ “પુરાતન” નીતિમાંથીજ સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો.

પ્રશંસાની ભૂખ

જેઓ અત્યંત સારા માણસો હોય, જેઓ દેશની સેવાજ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓમાં પણ પ્રશંસાની ભૂખ હોય છે. પોતાનાં કાર્યોની પ્રશંસા વર્તમાન પત્રોમાં થાય એમ તેઓ ઇચ્છી રહ્યા છે. મનુષ્યનો આ સ્વભાવ છે. પણ ક્રાન્તિવાદીઓ કોઈનામાં પ્રશંસાની ભૂખ જાગવા દેતા નહિ. તેઓ બરાબર સમજ્યા કે તેમ થવાથી તેઓ પ્રશંસાના લોભમાં પડ્યાર્થ જઈ જાહેર રીતે દેશનાં કાર્યો આદરશે પણ ક્રાન્તિના દુર્ગંમ, નિષ્કુર, નિર્જન ગુપ્ત પ્રવાહમાં આવશે નહિ.

આ બાબતમાં એક દાખલો બસ થશે. તે વખતે જ્યારે વર્ધમાન (અદવાન) માં રેલ આવી ત્યારે બંગલુવાનો ત્યાં ગયા હતા, ત્યારે

કુન્તિવાદીઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન દળમાંથી ત્યાં હાજર થઈ ગયા હતા. કુન્તિવાદીઓ સાથે તેમના અનુગત બાળકો પણ (જે તેમની અવિધ્યની આશા રૂપ હતા તે) ગયા હતા. તેમની દ્રઢતા, કષ્ટ સહન કરવાની આતુરતા અને સંઘર્ષમાં ભાવ જોઈ માત્ર દેશનાજ લોકો નહિ, પણ લાટ સાહેબે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. આમ જ્યારે પ્રશંસાના સૂર ચોમેરથી સંભળાવા લાગ્યા ત્યારે એક વિશિષ્ટ કુન્તિવાદીએ કહ્યું.

“છોકરાઓને રેલવાળા સ્થળેથી પાછા લઈ આવો. યોગી જેમ આશ્રય મેળવતાં તપ સાધનાને વહેતાં મૂકે છે તેમ આ કર્મવીરો પ્રશંસા અને વાહવાથી કુલાઈ પોતાનો પથ મુકી જશે. આપણા અખ્યાત, અજ્ઞાત, પ્રવાહમાં પછી તેઓ આવવા નહિ ઇચ્છે. આવાં સ્થળોએ હવે છોકરાઓને મોકલવા ઇષ્ટ નથી. ખેચાર કુન્તિવાદીઓ આવા ઠેકાણે જઈ શકે. સાધારણ છોકરાઓને એ દીશામાં-એ પ્રલોભનમાં મૂકવા તે પણ યોગ્ય નથી.

અંતે નમ્રી પણ તેમજ થયું. એ ભાગમાં પ્રશંસા ન હતી. જાહેરમાં આવવાનો મોકો નહોતો. અધુ ગુપ્તપણેજ કરવું પડતું. એ અધું હોવા છતાં યુવાનો આ ગુપ્ત પ્રવાહમાંજ ઝંપલાવે, જાહેરના કોઈ આકર્ષણમાં ન પડે તે માટે એવીજ યુક્તિ અને દલીલોની વાતો તેમને સંભળાવવામાં આવતી, અને સાવચેતી રાખવામાં આવતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ધાડ અને લુંટ.

ક્રાન્તિવાદીઓમાં ધાડ અને લુંટના સંબંધમાં સંશય ઉભો થયો હતો તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. સાધારણ માણસ પણ જાણે છે કે પારકુ ધન હરવું એ પાપ છે સમાજમાં જે ચોરી-લુંટફાટ કરે છે તેઓ ચારિત્ર્યહીન ગણાય છે એ પણ ચોકખું જ છે. છતાં અંગક્રાન્તિકારોએ એ પથેજ પગલાં માંડ્યાં હતાં !

સંશય નિવારણ.

પણ ક્રાન્તિવાદીઓ ધણાના સંશયનું નિવારણ પણ જીતી જ રીતે કરતા. તે સમજાવતા કે “ક્રાન્તિદળ યા Revolutionary party ઉભી રાખવી હોય તો દાલ એ બધું ત્યાગવાથી ચાલશે નહિ. કામ કરવાની ઇચ્છા હોય તો કહો કે નાણું એકઠું કરવાને! બીજો કાંઈ ભાગ છે કે ?” આવી દલીલો રજૂ કરવામાં આવતી.

પરંતુ ક્રાન્તિવાદીઓ સામે એક બીજી સમસ્યા આવીને ખડી થઈ. દેશ વાસીઓનો અણગમો ધાડ અને લુંટ પ્રત્યે દેશ-વાસીઓનો અણગમો છે એ તેમણે જોયું. પણ બીજો ઉપાય જ ન હતો. આ બધા રૂપીઆ કંઈ તેમની પાસે રહ્યા ન હતા. કેસમાં બચાવ કરવા નાસી છુટેલા ગુન્હેગારોનું રક્ષણ કરવા તથા દળને નિભાવ કરવામાંજ ખર્ચ થઈ જતો હતો.

અદ્ભુત દલીલો.

ક—નામનો એક વશિષ્ઠ કુન્તિવાદી ખ—નામના એક કમીની યુક્તિ-દલીલ કરે છે. ખ—નામનો શ્રીમંતનો પુત્ર હોઇ કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો. ક—તેને એક ઠેકાણે ધાડ અને લુટ કરવાના ઇશ્વર દાથી મોકલવા ઇચ્છતો હતો. જો કે લુટ કરવામાં ખ—ની કંઈ ખાસ જરૂર તો હતી જ નહિ, પરંતુ આજ તેને ખોલાવવામાં આવ્યો હતો કારણ લુટ અને ધાડ ખરાબ છે, એ તેના સંસ્કાર તોડી પાડવા માટે.

ખ—ખીજું કોઈ પણ કાર્ય કરવા તૈયાર હતો. હથીઆરો ભેગાં કરવા, રાખવા, જરૂર પડે તો ખુન કરવા પણ આગળ આવતો ! પણ લુટ અને ધાડ ? તેથી તે વિરુદ્ધ હતો.

પછી તો ક—એ દલીલો રજૂ કરવા માંડી. તેણે સમગ્રવ્યુત્ક્રમ આ ધાડ અને લુટફાટ કંઈ પોતાને માટે નથી, વળી તે તેમ કરવામાં પાછો હો છે તેનું કારણ ખીજું કંઈ નહિ પણ અભિમાન છે. હજી તે સ્વસ્વ ત્યાગ કરી શક્યો નથી. નામ અને યશની આકાંક્ષા હજી પણ તેનામાં પ્રબળ છે, પણ જે નિસ્વાર્થ ભાવે જ નિંદાયુક્ત ધાડ અને લુટફાટમાં સામેલ થાય તેજ ખરો કમી. દેશનું કામ કરવા છતાં પણ દેશવાસીઓ તે ન જાણે અને કદાચ હલકી નજરે જુએ, તેમ છતાંય જે પાશુ પગલું ન ભરે, તેની શક્તિ વધુ. તેનોજ ત્યાગ અપૂર્વ.

પાપ પુણ્યનો પ્રશ્ન ?

આ દલીલો રજુ કરવા છતાંય પાપ પૂણ્યનો પ્રશ્ન ઉઠતો. તે સામે પણ ક--નો દલીલ ભંડાર અખુટ હતો. તેણે ખ--ને “ભક્તમાળ”નું એક ઉપાખ્યાન સંભળાવ્યું.

“તને ખબર છે કે શ્રી કૃષ્ણની સેવા માટે એ ભક્તે આનંદથી ચોરી કરી ઠાકોરની સેવાનાં ઉપકરણ ભેગાં કર્યાં હતાં ! ભગવાનને માટે જો ધર્મ ત્યાગ ન કરી શકે તો ત્યાગ શાનો ? દેશ સેવા એ તો ભગવત્ સેવા ! વળી તને ખબર છે ? એક ભક્ત શ્રી. કૃષ્ણને નૈવેદ્ય ધરાવતા પહેલાં પોતે ચાખી જોતો. તે એમજ કહેતો કે હું ન ખાઉં તો મને શી રીતે ખાત્રી થાય કે પ્રભુને મુખે સારી વસ્તુ ગમ્ છે ? એનું નામ અપૂર્વ સેવા !”

ખ--નુ હૃદય પીગળ્યું. તેણે પણ એ પંથેજ પગલાં માંડ્યાં.

શરૂઆત.

અંગાળમાં કુલિતવાદનાં મંડાણ પછી થોડાજ દિવસમાં ધાડ અને લુંટ શરૂ થયાં હતાં. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૭ સુધીમાં આનું જોર બહુ હતું. સામાન્ય રીતે જળમાર્ગે અને સ્થળમાર્ગે ધાડ અને લુંટ કરવામાં આવતાં. ૧૯૧૫ માં મોટરદ્વારા ગાડાંનરીચ અને બેલીઆધારા વગેરે સ્થાને જે લુંટ થઈ તે વળી નવીન પ્રકારે.

ઝડતીનો નિયમ.

લુંટ કર્યા પછી અંદર અંદર એક બીજાના શરીરની ઝડતી લેવાતી. ઘણા જણ ભેગા મળીને લુંટ ચલાવે. કોઈ નવા પણ દાખલ

થયા હોય. લુંટ થઇ ગયા પછી જે મુખ્ય આગેવાન હોય તે પ્રથમ બીજા પાસે પોતાની ઝડતી લેવડાવે, અને પછી પોતે દરેકની ઝડતી લઇ તપાસ કરે. આમ ઝડતી લેવડાવવામાં કોઇને ખરાબ લાગતુ નહિ. એ તો એક નિયમજ થઇ પડ્યો હતો. કારણુ તેમને ખાત્રી હતી કે જરા શીથીલતા થતાં ધણાનાં મન કદાચ ફરી જાય.

સ્ત્રીઓને ના અડકો !

લુંટ વખતે તેઓ સ્ત્રીઓના શરીરને હાથ અડકાડતા નહિ. એક વખત એક ઠેકાણે લુંટ થઇ બધા પૈસા એકત્ર કરતા હતા. જે ધરમાં લુંટ ચાલતી હતી તેજ ધરની એક સ્ત્રીના ગળામાં હાર હતો. તે જોઇ ને એક જણે તે હાર લેવા જેવો હાથ લાંબાવ્યો કે તરતજ તેના ગાલ ઉપર એક તમાચો પડ્યો. એ તમાચાથી પેલો ક્રાન્તિવાદી તમ્મર ખાઇ નીચે પડ્યો. તમાચો મારનાર ક્રાન્તિવાદીએ પીસ્ટોલ ધરી કહ્યું. “ખુન કરીશ. તને સ્ત્રીને હાથ અડકાડવાનું કોણે કહ્યું?” બધાએ પેલાને શીટકાર આપ્યો. વળી તેને સજા તો થઇજ, તે ઉપરાંત તેના ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખવાનો હુકમ થયો અને જેણે તેને દાખલ કરાવ્યો હતો તેનો જવાબ પણ માગવામાં આવ્યો.

મારૂં માથુ કાપીને લઇ જાઓ !

એક સ્થળે ઘાડ પાડી લુંટ ચલાવવામાં આવતી હતી-ધરની બહાર ગામના લોકો એકઠા થયા હતા. જેઓ અંદર હતા તે બધા પોતપોતાના કામમાં મશગુલ હતા. સમય વધુ ન હતો. અદ્ય સમયમાંજ અધુ કાય' સમેટી લેવાનુ હતુ.

અહીંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું હતું. આગેવાનો વિચારતા હતા કે એ આવાં કાર્ય કરવાની જરૂર નહિ રહે. પરંતુ અચાનક ઘડાકો થયો અને સનનન કરતી ગોળી એક ક્રાન્તિવાદીની પીસ્તોલમાંથી છૂટી અને બીજા ક્રાન્તિવાદીને વીંધી નાખ્યો. ગોળી અચાનક કંઈ ધક્કો વાગવાથી છૂટી ગઈ હતી. ઘા કારમો હતો. નાણુ બધું હાથમાં આવ્યું હતું પણ તે દિવસનો કાર્યનો ભાર જેના હાથમાં હતો તેને વિપદ જણાઈ. ધામાંથી લોહી વહે જતું હતું. ધવાએલ વ્યક્તિને એટલે દૂર ઊંચકી જવી એ ધણું કઠણ હતું. અગણિત રૂપિયા અને આ મનુષ્ય-શી રીતે રક્ષા કરી શકાય ? ધવાએલ ક્રાન્તિવાદી મક્કમપણે બોલ્યો:

“એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરવા જેવો નથી. તમને આટલા પૈસા કદી નહિ મળે. તે મેળવતાં ધણુ કષ્ટ ઉઠાવવું પડશે. મારૂ માથું કાપીને લઈ જાઓ. જલ્દી કરો.”

જે કરવાનું તે થોડી પળમાંજ નક્કી કરવાનું હતું. ધાયલ ક્રાન્તિવાદી અવિચલિતપણે વારંવાર કહેવા લાગ્યો:

“વિચાર કરવાનો સમય નથી. પૈસાજ લઈ જાઓ. પણ ચહેરો જોશે તો ઓળખી જશે માટે જરૂર માથું કાપીને લઈ જાઓ !”

પરંતુ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો ભાર જેને માથે હતો, તેણે કાર્ય બંધ કરવા એકદમ સીટી મારી. બધાએ હાથ પાછા ખેંચ્યા આગેવાને હુકમ કર્યો.

“પૈસા નહિ-માણસ ! ખસે ઉપાંગો !”

ધા ઉપર પાટો બાંધી તરતજ પેલાને ઉંચકીને બધા ચાલી નીકળ્યા. પૈસા સખંધી કાષ્ટએ વિચાર ન કર્યો. રસ્તામાં અનેક મુશીબતો વેઠી તેને થોડું સ્થળે લાઇ જઇ તેની દવા માટે પણ ગુપ્તપણે અદોષરત કરવામાં આવ્યો-યંત્રવત્ પૈસા ભેગા કરવા જેઓ આવ્યા હતા તેઓ યંત્રવત્જ એક દશારામાં પૈસાના ઢગલાનો ત્યાગ કરી નાઠા-કુલ્લિવાદીઓએ કરેલી ધણી હુંટકાટમાં આવી discipline જણાઇ આવે છે.

વિશેષત્વ.

૧૯૦૮માં ખારહાની ધાડ અને હુંટમાંજ સૌથી પ્રથમ કુલ્લિવાદીઓનું વિશેષત્વ જણાઇ આવ્યું. એ ધાડ અને હુંટના સમાચારે બંગાળી નૌજવાનોના વિપ્લવી મનને “આનંદ મઠ” વાળી હુંટને રંગ ચઢાવી દીધો-આટલા બધા માણસો હથીઆરોથી સજ્જ થઇ લાંબો માર્ગ નૌકા વડે કાપી આવ્યા-પોલીસના સઘળા પ્રયત્નો છુળમાં ભેળવી દઇ સો માઇલનો જળમાર્ગ કાપી કાણુ કયાં છુપાઇ ગયું તે કાષ્ટનેય ખબર ન પડી.

બીજો દાખલો.

અમુક દિવસે, અમુક સમયે ચોક્કસ નદીને તીરે કેટલાક લોકો મુંગા મુંગા આવીને નૌકામાં ચઢ્યા-હોડીવાળા ખારવા પણ તૈયારજ હતા-નૌકા ચાલી-એક દિવસ, બે દિવસ એમ સાત આઠ દિવસ આમ તેમ, નદીમાંથી નહેરમાં અને નહેરમાંથી નદીમાં નૌકા ફરવા લાગી જુદા જુદા ઢેકાણેથી પહેલેથી નક્કી કર્યા મુજબ બેચાર જણુ

નૌકામાં આવવા લાગ્યા—એ રીતે કોઇ વખત સીધા તો કોઇ વખત
 વક્રગતિમાં ખારવાઓ નૌકા ચલાવવા લાગ્યા—કહેવાની જરૂર નથી કે
 આ ખારવાઓ હતા અથવા ક્રાન્તિવાદીઓ—એમના ચહેરા, હલન ચલન
 અધુન્ય ખારવાઓ જેવું જ હતું. જાંઘીમાં જે તમાકુ ન ખાતો હોય
 તેપણ નૌકાનો ખારવો બની સાધારણ ખારવાની માફક તમાકુ
 ખાવાનો આખાદ અભિનય કરતો. ઠેકાણે ઠેકાણે પૂછાતા પ્રશ્નોના
 જવાબ પણ આ ખારવાઓજ આપતા. ક્રાન્તિવાદીઓમાંનાજ કેટલાક
 ઉતાડો બનીને આવી બેઠા હતા. નદીમાં જળ પોલીસ હતી.
 નાકે નાકે નૌકામાં તેમનાં થાણાં હતાં. અહીં તહીં પોલીસની લોચ
 નિયમસર ફરતી નજર રાખતી. દરેક નાકે તપાસ થતી. નૌકામાં
 સ્ત્રી હોય હોય તોપણ છુટકો ન થાય. વળી કોઇ નૌકા નાકા ઉપર
 ન આવતાં બીજી દીશામાં જાય છે. એમ જોતાંજ તેને અટકાવવામાં
 આવતી. તપાસ થતી અને નામફામ લખી લેવાતાં. આ બધાં
 વિધોને ઉલ્લંઘી હુથીઆરો સમેત આઠ દસ દિવસે (કોઇ વખત
 તેથી પણ વધારે) એ નૌકા પથેજ નિયુક્ત સ્થળે પહોંચતા. ક્રાન્તિ
 વાદીઓમાં ધણાય નૌકા પરિચાલનમાં સુદક્ષ ખારવા જેવાજ હતા.
 અલબત્ત! આ માટે રીતસર અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. સાધારણ
 ક્રાન્તિવાદીઓ તાપ તડકો કે વરસાદ સહન કરવામાં અભ્યાસી હતા,
 ઘણી વખતે તો જવાને સ્થળે અનેક મુશીબતો હોવા છતાં નિશ્ચિત
 સમયે પહોંચી જવું પડતું. તેથી તીરવેગે નૌકા ચલાવવી પડતી.
 સમયના અભાવે ખાવાનો પણ હુકમ ન મળતો. ધણાયના શરીરનો
 રંગ તાપ અને પરિશ્રમથી કાળો પડી જતો. તેમને જોતાં એમજ

લાગતું કે તેઓ ખરેખર ખારવાજ હશે. પરંતુ તેમાં શંકા ઉભી કરતી તેમજ હિંમર. તેમાંના ધણા યુવાનોજ હતા, તેથી શક પડતો. પણ તે તરફેય સાવધાન રહેવામાં ક્યાશ રાખી નહતી—નોકા મારફતે ધાડ અને લુટ કરવા જતી વખતે તો સહેલું લાગતું પણ ત્યાંથી પાછા ફરવું ખરેખર કઠણ હતું. કારણકે વખતે એક તરફ જતો પૈસો એક તરફ જતાં હતીઆર અને નદી માર્ગે જતાં ક્રાંતિવાદી લુટ થયા પછી તો પોલીસનો જખતો બહુ સખત રહેતો તેમની દષ્ટિ ચુકવી પૈસા અને માણસોને નિયુક્ત સ્થળે પહોંચાડવાં એ કંઈ ખાવાનો ખેલ ન હતો. દરેક જણ પોતાને સોંપાયલું કાર્ય ધડીઆળના કાંટાની માફક ન કરે તો પકડાઈ જવાનો સંભવ ધણોજ હતો.

મુઠીમાં જીવ.

એક વખત સ્થળ માર્ગની એક લુટ પછી એક આગેવાન ક્રાંતિવાદીને પકડાઈ જવાનો સંભવ લાગવાથી એકાએક જવાની બતી ફેરવવી પડી. એ ક્રાંતિવાદી એ પૈસાના શેકેલા ચણા ખીસામાં નાંખી ૮૦ માઇલનો દુર્ગમ પથ ઝાળંગી એક બન્ધુને ઘેર પાછલી રાત્રે જઈ પહોંચ્યો અને મુંગે મોંઢે બહારના ભાગમાં એક ચાકરની પાસે સુઈ રહ્યો ! ચાકર સવારે જાગ્યો ત્યારે બાજુમાં ઊંઘતા પુરૂષને જોઈ અવાક બની ગયો. આ વળી કાણુ ? હોહા થતાં તે બન્ધુની માતાએ આવીને જોયું તો શ્રીમાન—તેની સાથે તો ઘણો ધાડો પરિચય હતો, ક્યાંથી આવ્યો તે ન જાણતાં સમજી ગઈ ને તે ઘણો દૂરથી આવે છે, અને કામ વિના આવેજ નહિ. ક્રાંતિવાદીઓની માતા—ભગિનિઓ (અલખત ! બધાયની નહિ) ગુપ્તતા જાણવવામાં

નિપૂણ બની ગઇ હતી. કોઇ રાત્રે એ વાગે જમને ઉભો રહે તો પણ પૂછે નહિ કે “ક્યાંથી આવ્યો?” પુત્રના જેવો સ્નેહ રાખી તેને જમાડતી અને તેની આગતા સ્વગતા કરતી, પણ તે ક્યાંથી આવ્યો છે, ક્યારે જવાનો છે વગેરે તેને પૂછતીજ નહિ. તે બાણતી કે અદ્ભૂત અસ્વાભાવિકજ એમનું જીવન! તેઓ શું કરે છે તે કોઇ બાણે નહિ છતાં એટલું તો બધાં સમજે કે તેઓ દેશને માટેજ કંઈક કરે છે!

માએ કહ્યું “અંદર આવ-રાત્રે ખીલકુલ છુમ કેમ ન મારી ગાંડા!” પેલાએ હસીને કહ્યું, “તમનં કાણુ ખસેલ પહોંચાડે? તેથીજ બહાર મુક રહેલો. જરા ગરમ પાણી કરી આપશો?”

માએ ગરમ પાણી તૈયાર કરી આપ્યું. તેનાથી પગે શેક કર્યો ત્યાર બાદ માએ પીરસેલો ભાત જમી, થોડો આરામ લઇ પાછો પોતાને રસ્તે પડ્યો.

એક જગીતા બંગાળીને કહ્યું છે કે “Revolutionaries were driven to dacoities—એ વાત સત્યજ છે. મોટા મોટા એરીસ્ટરોની શી આપવી તેમને ભારે થઇ પડતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પુન

ક્રાન્તિવાદીઓએ ૧૯૧૪ ની સાલની આખરમાં કેવી રીતે ન્દથીઆરો અને સૈન્ય સંગ્રહ કરી વિપ્લવ કરવાનો યત્ન કર્યો તે જણાવતા પહેલાં આપણે ધાડ અને હુટફાટની વાત કરી. એ પુનની વાત પણ કાંઈ જણાવવી યોગ્ય થઈ પડશે.

વેર અને આત્મ રક્ષા ખાતર!

તેમનું જેઓએ અહિત કયું હતું તેમનો પીછો તેમણે સહજમાં છોડ્યો ન હતો. ૧૯૦૮ ની સાલના તથા ૧૯૧૩-૧૪ ની સાલ સુધી સતેજ હતા વ્યક્તિગત પ્રતિહિંસા લેવાતી નહિ હોય, પણ સમષ્ટિગત હિંસાએ પણ આ બધાં પુનોમાં કેટલાંક પ્રતિહિંસારૂપ ન હતાં એમ તો નજ કહી શકાય. જેઓએ ક્રાન્તિવાદીઓને નુકશાન કયું હતું. જેઓએ તેમની દ્રષ્ટિએ વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો, તેમને શિક્ષા કરવાને માટે તેઓ ઘણા આતુર રહેતા. આત્મરક્ષા માટે પણ પુન તો થતાંજ. બીજો મુદ્દો એ હતો કે આમ કરવાથી ભયની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થશે, જેથી ક્રાન્તિવાદીઓના માર્ગમાં કાંઈ આડે આવશે નહિ.

ક્રાન્તિવાદીઓના આડે આવનારનું પુનજ થતું થોડો પણ વિરોધ કરનારનું પુન કરવું અને પ્રયત્ન વિરોધનું પણ પુન કરવું એજ તેમનો મુદ્દો હતો, કારણકે જે ધા મારીને કાઢને જતો કરવાથી તે બધું ભયંકર નીવડશે એમ તેઓ માનતા.

વરસો વિતે તોપણ—

૧૯૦૮-૦૯ ની સાલમાં એકે વ્યક્તિએ અમુક મામલામાં પોલીસને મદદ કરી હતી. તેને મારી નાખવાની ઇચ્છા ક્રાન્તિવાદીઓએ છેક ૧૯૧૪ સુધી પોષી હતી. એટલાં વરસ સુધી પોલીસના રક્ષણ નીચે પેલી વ્યક્તિ સલામત રહી શકી હતી. તેણે જેમની વિશ્વ કાર્ય આદરેલું તે બધાય જેલમાં ગયા હતા. કોઇ પરલોકમાં ગયા હતા. તેને બરાબર ઓળખનારાય કદાચ વધુ નહિ હોય. તેથી તે તે વ્યક્તિ નિશ્ચિંત બની હતી, પરંતુ ક્રાન્તિવાદીઓ નિશ્ચિંત ન હતા. તેમણે ચિતાગોંગમાં તેનો પ-તો મેળવ્યો. તેને મારી નાખી વળી એક દાખલો બેસાડવાનો પ્રયત્ન ક્રાન્તિવાદીઓએ આદર્યો. સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે:

“The murder in Chittagong was effected in the public street. The victim was one who was suspected of giving information to an officer of the Criminal Investigation Department. A person who narrowly escaped murder and who in company of the victim had been a witness in the Dacca conspiracy case.” (ચિતાગોંગમાં જાહેર રસ્તા ઉપર ખુન કરવામાં આવ્યું હતું. જેની હત્યા કરવામાં આવી હતી, તેણે પોલીસને ખબર આપી હતી એવો ક્રાન્તિવાદીઓને સંદેહ થયો હતો. એ મૃતવ્યક્તિ સાથે એક બીજો જણ હતો તે સહજમાં બચી ગયો. એ વ્યક્તિએ ઢાકા કાવતરા

ફેસમાં સરકાર તરફ સાક્ષી આપી હતી.) ૧૯૧૪ ની સાલમાં આ બનાવ બન્યો.

વળી સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાં છે:-

“Deputy Superintendent Basanta Chatterjee was murdered in the year 1916 in broad day light in Calcutta.” (૧૯૧૬ ની સાલમાં ડેપુટી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ અસંત ચેટરજીનું કલકત્તામાં ધોળે દિવસે ખુન કરવામાં આવ્યું હતું.)

પોલીસના આ બે અમલદારોને ક્રાન્તિવાદીઓએ ૧૯૧૬ માં પીસ્તોલની ગોળાથી વીંધી નાખ્યા હતા. રામદાસ મુળથી ક્રાન્તિવાદી હતો પણ પાછળથી અસંત બાબુને મદદ કરી ક્રાન્તિદળને નાણુદ કરવાના કામમાં જોડાયો. ૧૯૧૪ માં જુલાઈમાં તેને ઢાકામાં જર વસ્તીમાં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. અસંત બાબુ ત્યાં હતા. પણ તેઓ તે વખતે બચી ગયા. એજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં ક્રાન્તિવાદીઓએ બોમ્બ અને પીસ્તોલથી સજ્જ થઈ અસંત બાબુના મકાન ઉપર હુલ્લો કર્યો, પણ અસંત બાબુ તે વખતે બચી ગયા.

૧૯૧૩-૧૪ સાલથી ક્રાન્તિવાદીઓની પ્રવૃત્તિ વધુ ઉગ્ર બનતી જતી હતી. એક બટના સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાંથી અત્રે ટાંકીએ છીએ:-

“During 1913, the revolutionaries continued their activities with increased ferocity. The police officers were murdered on the evening of Sep-

tember 29th Head constable Haripada Deb was shot dead by three young Bengalees on the edge of the lake in Collage Square Calcutta.....

The Head constable was assassinated in the middle of the throng, no arrest was made and no evidence was forth coming. The murdered officer had succeeded in getting into touch with a revolutionary section and it is clear that they had seen through him and decided to put him "out of the way" આનો ભાવાર્થ એકે ૧૯૧૩માં કુલ્લિવાદીઓનું કાર્ય અત્યંત ભીષણ ભાવે ચાલતું હતું. જે પોલીસ અમલદારોનાં ખુન કરવામાં આવ્યાં. હેડ કોન્સ્ટેબલ હરિપદ દેબને ત્રણ બંગાળી યુવકોએ કલકત્તાના કોલેજ રોકવરના વસ્તીવાળા ભાગમાં ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે સાંજના ગોળીથી વીંધી નાખ્યો અને ખુનીઓ લોકોના ટોળામાં ભળી ગયા. આ બાબતમાં કોઇનો પતો જ ન મળ્યો. કોઇને પણ પકડવામાં આવ્યા નહિ. મૃત પોલીસ અમલદાર કુલ્લિવાદીઓના એક દળ સાથે પરિચિત થઇ શક્યો હતો. કુલ્લિવાદીઓએ તે જાણી જતાં તેને મારી નાખ્યો હતો, એમાં શક નથી.

આ બનાવના ચોવીસ કલાક દરમ્યાન બંગાળાના અન્ય ભાગમાં આમ બન્યું હતું:

".....a picric acid bomb was thrown into the house of Inspector Bankim Chandra Choudhri

in Mymensing town. He was instantly killed, The Inspector had been a prominent worker against the Dacca Samiti at the time of the Dacca conspiracy case and there is no doubt that the Samiti brought out his death" (પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર અકિમચંદ્ર ચોધરીના માધ્યમેનસીંગમાં આવેલા મકાનમાં એક પીક-રીક એસીડ બોમ્બ નાખવામાં આવ્યો. પરિણામે ઇન્સ્પેક્ટર તેજ ક્ષણે મૃત્યુ પામ્યો. આ પોલીસ અમલદારે ઢાકા સમિતિના વિરુદ્ધ કાવતરા કેસ વખતે ખાસ કામ કર્યું હતું. એ સમિતિએજ તેનું મૃત્યુ આપ્યું છે એમાં સંદેહ નથી.)

ઇન્સ્પેક્ટર સુરેશચંદ્ર મુખરજીના મૃત્યુના સંબંધમાં સીડીશન કમીટીએ લખ્યું છે કે:-

".....In cornwallis street, Inspector Suresh Chandra Mukharjee, while on duty, noticed an abseonding anarchist in the street and approached to arrest him, when he was fired at by the anarchist. The Inspector was killed. આનો ભાવાર્થ એ છે કે 'ફાન' પોલીસ સ્ટ્રીટમાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સુરેશચંદ્ર મુખરજી એક પલાતક ક્રાન્તિવાદીને જોઈને તેને પકડવા આગળ વધ્યો-તેવોજ તે એનાકિન્સ્ટે તેના તરફ ગોળી છોડી-ઇન્સ્પેક્ટર મૃત્યુ પામ્યો.

સી. આઇ. ડી. ઓફીસર મધુસુદન ભટ્ટચાર્ય'ને પણ મેડીકલ કોલેજના દરવાજા સામે ઘણાય લોકોના દેખતાં મારી નાખવામાં

આવ્યો હતો. આવાં અનેક દુઃસાહસિક ખુન એક રીતે જાહેરમાં જ કરવામાં આવતાં હતાં.

મી. ગોડ'ન.

ખીજી તરફ અંગાળાના એક ભાગમાં સીવીલીઅન મી. ગોડ'નને લશ્કરી બોમ્બ અને પીસ્તોલથી મારી નાખવા કુલિવાદીઓ તેમના બાગમાં દાખલ થયા. મી. ગોડ'નનું આયુષ્ય લાંબુ હશે તેથી તે બચી ગયો, અને કુલિવાદીઓમાંનાં એકનુજ મૃત્યુ થયું. બેસતાં કે ઉઠતાં પણ ગમે તે રીતે પોતા પાસેનો બોમ્બ એકાએક ફાટ્યો. મી. ગોડ'નના મકાનમાં જ પેલાનું શબ પડી રહ્યું—તેના ખીસામાંથી બે ભરેલી પીસ્તોલો પણ પોલીસના હાથમાં આવી—

અરણ્યાચલ આશ્રમના હાંગામાંનાં મી. ગોડ'ન જોડાએલો હતો. કુલિવાદીઓ સાથે તેને સીધો કશો વિરોધ ન હતો. પરંતુ કુલિવાદીઓએ એવાજ પ્રકારનાં બીજાં બેએક કામમાં હાથ નાખ્યો હતો. મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો દેશના લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો.

દર વખતે અંગ્રેજો બચી ગયા છે !

એક વાત અહીં અપ્રાસંગિક હોવા છતાં કહેવા જેવી છે. કુલિવાદીઓના શત્રુઓમાં અંગ્રેજો તથા દેશીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ શત્રુઓનાં ખુન કરવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે ઘણાખર અંગ્રેજો અજાયબ રીતે બચી ગયા છે ! દેશીઓ સામેના ઘણા ખરા પ્રયત્નો સફળ નીવડ્યા છે ! એક મેજસ્ટ્રેટ મી. એલનને શરીરે ગોળી ખરાબર વાગી હતી છતાં તે બચી ગયો હતો. મુઝફરપુરમાં જેને

મારવાનો ધરાદો હતો તે તો મર્યો નહિ, પણ મર્યા બીજા બે જણ, કે જેને માટે ક્રાન્તિવાદીઓએ પણ અફસોસ કર્યો હતો. મી. ગોડ-નને સીલ્હટમાં એક વખત બંગલાની બહાર મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પણ સફળ થયો ન હતો. સીલ્હટમાં પણ ક્રાન્તિવાદીઓ-એજ અજબ રીતે પ્રાણ અપણુ કર્યા છે તે દિવસે ત્યાં એક બીજો મોટો સાહેબ પણ નિમંત્રીત થઇને આવવાનો છે એમ વાત હતી. તે ઉપરાંત ગવર્નર વાઇસરોય વગેરે ઉપર પણ જે ચત્નો થયા તે એજ રીતે નિષ્ફળ થયા હતા.

શસ્ત્રોની તાલીમ.

અંમ ક્રાન્તિવાદીઓની રચના પણ તે વખતે ધણો વિસ્તાર પામી હતી અનેક દિશામાં દળવૃદ્ધિના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. શસ્ત્રો ચલાવવાની તાલીમ આપવાના પણ પ્રયત્નો થયા હતા. સીડીશન કમીટી લખે છે કે:-

“The members of the Samiti had two farms (Belonia & Udaipur) in Hill tippera. The farms were ostensibly agricultural Ventures, but really places for the furtherence of the revolutionary organization. The members of the Samiti used to practice shooting in these farms.” (સમિતિના સભાસદોને ટીપેરામાં બેલોનિયા અને ઉદયપુર એ બે એતરો હતાં એ એતરો દેખીતી રીતે તો ક્રાન્તિવાદીઓ ત્યાં પીસ્તોલ તાકવાની વિ.ની તાલીમ લેતા હતા.)

ત્રણ પ્રકારના યોમ્ય.

યોમ્ય બનાવવાની અનેક રીતો છે. ખાસ એક રીત મુજબ અંગાળના એક સ્થાનમાં જે પ્રકારના યોમ્ય થતા, તે તે સ્થાન સાથે સંબંધ વગર બીજો થવાનો સંભવ ન હતો. ગવર્નમેન્ટ એક્સપર્ટના મત મુજબ કુલ ત્રણ પ્રકારના યોમ્ય આ દેશમાં વપરાયા હતા. જે નમુનાનો યોમ્ય રાજ બજારમાંથી મળી આવ્યો હતો, તેજ ખાસ પ્રકારના યોમ્ય બીજાંય કેટલાંક રથજે જોવામાં આવ્યા છે. આ એકજ પ્રકારની વિશિષ્ટતાવાળા યોમ્ય લાહોરમાં જણાયા છે. દિલ્હીમાં વાઈસરોય ઉપર અને સીલ્હટમાં મી. ગોડનના બગીચામાં પણ આજ જાતના યોમ્ય ફેંકવામાં આવ્યા હતા. માયમેનસીંગમાં તથા મિદનાપુરમાં સરદાર શેખ સમિતિના બગીચાવાળા મકાનમાં એ એકજ જાતના યોમ્ય ફાટ્યા હતા. પુનામાં અને અલીપુરના બગીચામાં પણ તેજ પ્રકારના યોમ્ય મળી આવ્યા હતા. અંગાળના કુલ્તિકારો ઉત્તર હિન્દના કુલ્તિકારો સાથે મળેલા હતા એ આ ઉપરથી સાબીત થાય છે. તે ઉપરાંત કુલ્તિ સંઘના વિસ્તાર તરફ નજર કરતાં પણ એ સમજવામાં વાર નહિ લાગે.

સમિતિનો વિસ્તાર.

સીડીશન કમીટીએ કુલ્તિવાદીઓની સમિતિની વ્યાપકતા સંબંધી જે કહ્યું છે તે અત્રે ટુંકમાં ટાંકીશું:—

It must not be supposed that the Various organisations were necessarily small. The Dacca

Anushilan Samiti and the bodies which we call the west Bengal and Northern Bengal parties were widely extended and overlapped each other's territory. The Dacca Samiti was throughout the whole period the most powerful of the associations. The existence of this body alone, even if there had been no other, would have constituted a public danger" (અધીય સમિતિઓ નાની હતી એમ ધારવું લુલ ભરેલું છે. ઢાકા અનુશીલન સમિતિ અને પશ્ચિમ અંગ અને ઉત્તર અંગનાં દળો તરીકે જે સમિતિને ઓળખવામાં આવે છે તેઓ એક બીજાની સીમા ઓળંગી વિસ્તૃત થઇ હતી. ક્રાન્તિવાદી સમિતિમાં ઢાકા સમિતિ ખુબ પ્રભાવશાળી હતી. જે બીજાં કોઇ દળ કદાચ ન હોય તો પણ એ એકજ દળનું અસ્તિત્વ ભયકર ગણી શકાય.)

૧૯૧૦ ની સાલમાં આ સમિતિનો અત્યંત વિસ્તાર થવા માંડ્યો. એ બાબતમાં સીડીશન કમીટી લખે છે કે:-

“In after years it spread itself over all Bengal and extended its operations to other provinces. While its organisation was most compact in Mymensing and Dacca, it was active from Dinajpur in the N. W. to Chittagong in the S. E. and from Cooch-Bihar on the N. E. to Midnapore on the S. W. outside Bengal we find its members working in Assam, Behar, The Punjab, The U. P. and C. P. & at Poona (બાકામાંથી એ ઢાકા અનુશીલન સમિતિ આખા અંગણમાં વિસ્તાર પાવી, અને કલકત્તામાં બીજા

પ્રદેશમાં વિસ્તાર કર્યો. માયમેનસીંગમાં પણ આ ઢાકા સમિતિનો સારો જમાવ હતો. વાયવ્યમાં દિનાજપુરથી અમિમાં ચિતાગોંગ સુધી અને ઇશાનમાં કુચબિહારથી નૈઋત્યે મીદનાપુર સુધી એનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર પામ્યું હતું. અંગાળની બહાર પણ એ દળના લોકો બિહાર પંજાબ સંયુક્ત પ્રાંતો, અને પુનામાં કાર્ય કરતા હતા.

બીજાં દળ.

આ તો માત્ર ઢાકાના દળના વિસ્તારની વાત થઈ. એ ઉપરાંત પશ્ચિમ અંગ અને કલકત્તાના દળ હતાં. મદારીપુર, બારીસાલ, ઉત્તર અંગાળ, માયમેનસીંગ વગેરે સ્થળનાં દળ તો હતાંજ. દરેક દળ કમ્પ્લેક્સ વધારતું જતું હતું. મેએક દળ (જેમાં કે મદારીપુર વગેરે) ઢાકાદળથી છૂટાં પડી વિસ્તાર પામ્યાં હતા અંગાળના ચંદનનગર દળ સાથે ઢાકા (અનુશીલન) દળ સંપૂર્ણ રીતે જોડાઈ ગયું હતું.

થર્ગી વખતે કુલ્લિતવાદીઓનાં “પેમ્ફલેટ” એકજ દિવસે ચિતાગોંગની સીમાથી માંડી પંજાબના છેડા સુધી વહેંચાતાં, કહેવાની જરૂર નથી કે સરકાર આ વ્યવસ્થિત જોડાએલો સંઘ જોઈને તેના પ્રતિકારની વ્યવસ્થા પણ સાથે સાથેજ કરતી હતી, અને અનેક સરકારી અમલદારોએ આલોશી પામી બનાવી હતી. શત્રુ હોવા છતાં એ આલોશી માટે કુલ્લિતવાદીઓએ પણ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

ખુન વિષે હુકમ.

ખુન સંબંધી એક બાબત કહેવી જરૂરની છે. કુલ્લિતવાદીઓએ એ વિભાગ પાડી નાખ્યા હતા. “જંગી વિભાગ” અને “પરિચાલક વિભાગ.” છેલ્લા વિભાગમાંથી પરિચાલકો હુકમ આપીનેજ દૂર રહેતા અને ખુન કરવાનું કામ “જંગી વિભાગ” ને સોંપાતું. તે વિભાગ એકસ વ્યક્તિને ખુન કરવા માટે નિયુક્ત કરતો. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે પરિચાલકો પકડાતાં દળને બહુ નુકશાન થવાનો સંભવ હતો, તેથી તેઓ હુકમ આપીને ખસી જતા.

પ્રકરણ ૧૪ મુ

ત્યાગમૃતિ!

૧૯૧૪ માં બંગ ક્રાન્તિવાદીઓએ નવાજ ઉત્સાહથી કમ'ક્ષેત્રમાં ઝંપલાબ્યુ. તે સમયે જમ'નો સાથે અંગ્રેજોને યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. બંગાળની ધણીખરી સમિતિઓએ ભેગા મળી જઈ એકત્રીતપણે કામ કરવા માંડ્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે મંત્રણા ચાલી: “આ અવસર યોગ્યજ છે. અંગ્રેજો ઠીક સપડાયા છે. આવો વખત ફરી મળવાનો નથી.”

પીસ્તોલો ઉઠાવી!

બંદુક, પીસ્તોલ વગેરે ભેગાં કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. પૈસો ભેગો કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. એ વખતે રોડા (Roda) કંપનીની પચાસ પીસ્તોલો કલકત્તાના ક્રાન્તિવાદીઓના હાથમાં આવી. પણ બધી પીસ્તોલો તેઓ છૂપાવી શક્યા નહિ. થોડાજ દિવસમાં પોલીસે ઘણાં કાતુ'સ હાથ કર્યા. પીસ્તોલો પણ પકડાવા લાગી.

રોડાની બંદુક ચોરી થતાંજ પોલીસ વધુ સાવધ બની. ઘરપકડની ધમાલ શરૂ થઈ કલકત્તામાં અમેય તે વખતે પકડાયા. રાત્રીને સમયે કોઈને પણ જનાડયા વિના પોલીસે દરેકો પાડ્યો. સન્યારી શિશિર-કુમાર ગુહની સાથે હું પણ પકડાયો. આ ઘટના ૧૯૧૪ ના અંતમાં બની.

પકડાયા.

સાધુએ ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને માથે ફે'ટો બાંધ્યો હતો.

તેમની કમરે દોરી જોઇ એક જણ રસ્તામાં બોલ્યો: “સાજો સાધુ પણ ભગવાં પહેરીને ચોરી કરવા નીકળ્યો છે!”

લાલબજાર પહોંચતાંજ અમને જુદા પાડી જુદી જુદી કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યા રોડા કેસમાં કેટલાય પકડાઇ ગયા હતા અને કેટલાય પકડાઇને આવતા હતા. રાત્રે મારી કોટડીમાં એક મારવાડીને બાવવામાં આવ્યો. તે શિક્ષિત યુવક હતો થોડી વાર પછી અમારી વચ્ચે વાતચીત શરૂ થઇ. મારવાડી ક્રાન્તિવાદી અને એ મને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ-આખરે ખબર પડી રોડા કેસમાં તેને શક ઉપરથી પકડ્યો હતો-પાછળથી તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો.

અમને ક્રાન્તિવાદીઓને બાપ-મા-ભાઇ કોઇ ખાવાનું આપી જતાં નહિ. મારવાડીનો બાપ ધણો પૈસાદાર હતો તે ખાવાનું આપી ગયો. કેસમાં તેણે સાહેબ બેરીસ્ટર રોક્યો. બીજો દિવસે બપોરે મારવાડી યુવક જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ પાસેથી પાછો આવ્યો ત્યારે એક મઝમે તેને “ચોર” ધારી લઇ સાથેના સાળાંટને કંઇ પ્રશ્ન કર્યો હશે. શિક્ષિત ધની મારવાડીને તેથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. આવતાંજ એકદમ રડુ રડુ થઇ જઇ તેણે મને બધી વાત કરી. ક્રાન્તિવાદીઓને જે વિશેષણો સાંભળવાં પડે છે, તેની સન્મુખ આ શું ગણત્રીમાં?

એકજ પંથના યાત્રી !

લાલ બજારમાં બે દિવસ રહ્યા. ખાવાને સમયે જોયું તો માત્ર સાધુજ નાહ પણ બીજાંય કેટલાક ગીરજાતાર થઇને આવ્યા હતા. ધણી દિવસનો એક પક્ષાતઃ (૧૦૦૦૦૦૦૦ ફરારી) પણ સાથે

હોતો. બાપ શ્રી—ને પણ જોયા. તેમને દેવ રૂઠ્યો હતો, નહિતો માત્ર પોલીસના પ્રયત્નથી આટલા દિવસનો પલાતક પકડાત નહિ. બધા એકજ પંથના યાત્રી !

૧૯૧૪ ની આખરે પકડા પકડી ખુબ ચાલી, પણ નેતાઓ પકડાયા ન હતા. આ તરફ યુધ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. પોલીસની નજર ખુબ તીવ્ર હતી.

ધરપકડ

કલકત્તામાં હાલ જ્યાં મહિલા-ઉદ્ધાન છે ત્યાં તે વખતે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કેન્દ્રમાંથી ક્રાન્તિવાદીઓ કાર્યક્રમ નક્કી કરવાને માટે જમા થયા હતા. ખેચાર જણ હજી આવવાના હતા. આ બધામાં કોઈ આઠ દશ વરસના પલાતક (ફરારી) પણ હતા. ધણાયને પકડવા પોલીસ અમલદારો વ્યાકુળ બન્યા હતા. તે દિવસે પોલીસનોજ સૂચક ઉગ્યો હતો. તેનું કારણ તેમની કાર્ય કુશળતા તો નહિજ, પણ ક્રાન્તિવાદીઓમાંના કોઈની વિશ્વાસ ઘાતકતાજ હતી. પોલીસને ખબર મળતાંજ તેણે વ્યવસ્થિત રીતે પાકને ઘેરી લીધો. નાસવાની એક પણ આરી રહી નહિ. આખરે ઝપાઝપી થઈ. હાથ ખાલી હોવાથી માત્ર મુઠ્ઠાખાજીજ ચાલી. ધણા રેલીંગ કુદીને નાઠા શ્રી બી—નાસીને પારસી બ્રાહ્મણના નાકા ઉપર આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેમણે જોયું કે એક ક્રાન્તિવાદીને પોલીસ મારતો હતો. બી—થી નાસી શકાયું નહિ પાછા ફરી ઉભા, મરવું તો બધાએ સાથેજ મરવું. એકલો તો નજ બચ્યું. આમ વિચારતા હતા તેવામાં પોલીસના બે માણસો આવ્યા,

બી——એ બે જણનાં બોચાં બે હાથે દાખ્યાં. તે વખતે કેટલાક ગોરા અધીકારે આવી પહોંચ્યા. લોમન સાહેબ સી. આઇ. ડી. ના અમલદારે વગેરે આવી પહોંચ્યા ચારે તરફથી બી——ને પકડી જ્યારે તેમના હાથ ભાગી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે નછુટકે બી——એ “ જુ જુત્સુ ” ના એક દાવથી લોમન સાહેબનો જમણો હાથ કંઠક અંશે ભાગી નાખ્યો.

બીજી ગિરફતારી.

માત્ર આજ ગિરફતારી નહિ પણ બેચાર દિવસ પછી એક ક્રાન્તિવાદીને રસ્તામાંથી પકડવામાં આવ્યો. તે યદુમારોગથી પીડાતો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે ગંગાના ઘાટ ઉપરજ પકડવામાં આવ્યો. અંદરનો કોઇ નિકટ પરિચયવાળો માણસ પકડાવી ન દે. તો આ પકડાવો મુશ્કેલ હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. ૧૯૦૬ ની સાલમાં એકવાર તે પકડાયો હતો. પછી તે પલાયન કરી ગયો હતો. તે પછી ૧૯૧૨ માં હેડ કોન્સ્ટેબલ રતિલાલ રાયના ખુન માટે તે પકડાયો હતો તે વખતે પણ કાયદાની ખારીકીથી તે છુટી ગયો હતો. પછી પોલીસ જ્યારે બીજી ખાખતમાં તેને અટકમાં લેવા ઘેર પહોંચી ત્યારે તે ઘર છોડી બહાર પડ્યો હતો. પોલીસે ધાયુ હતું કે બે દિવસ તો જરૂર ઘરમાંજ રહેશે. પરંતુ જ્યારે તપાસ થઇ ત્યારે જણાયું કે તે અદ્રશ્ય થઇ ગયો હતો એને ૧૯૧૪ ની આખરમાં પોલીસે પકડ્યો. એને ઓળખી કાઢે એવો માણસ તે વખતે ખંગાળ પોલીસમાં ન હતો. દળના સભ્યોમાંથીજ ખુબ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ વિના બીજા તેમજ ખરે નામ પણ બીજુ કોઇ ન જણતુ. ધરના

માણસમાંથીજ કાઢ પુટવાથી પોલીસ તેને પકડી શકી હતી. પકડાયો ત્યારે તે યક્ષ્મા રોગથી પીડાતો હતો. પછી જેલમાં ગયા પછી તેનો યક્ષ્મા રોગ નાશુદ્ધ થઇ ગયો હતો.

જેલમાં થું એટલી બધી સંભાળ લેવામાં આવે છે કે યક્ષ્મા રોગ જેવો રોગ નાશુદ્ધ થઇ જાય ? ના. તેમ ન હતું. કારણ જીંદગી હતું. તે જ્યારે જેલ ખૂદાર હતો ત્યારે તે તાપ તડકો સરખી રીતે સહન કરતો, પરિશ્રમ પણ ખુબ કરતો, અનિયમીતતા પણ વધી જતી. તે બધું જેલમાં જતાં બંધ થઇ ગયું. જેલમાં જે કઠોરતા ભોગવવી પડે છે તેનાથી પણ અધીક કષ્ટવાળું જીવન આ લોકો જેલ ખૂદાર ગાળતા હતા. તેઓ સાધારણ મનુષ્ય તો નહોતાજ. એમનું જીવન ઉન્નત કે નહિ તે ખબર નથી પણ અસાધારણ તો ખરુંજ.

એ ત્યાગ ! એ કષ્ટ !

ઉપલા જીવાનને આપણે અનંતકુમાર તરીકે ઓળખીશું. તેનું જીવન ખરેખર અદ્ભુત છે. દળના પૈસાને તે હૃદયના રક્ત કરતાં પણ વધુ મુલ્યવાન લેખતો. હજારો રૂપીઆ હાથમાં આવ્યા છતાં જે હોટલમાં ખાવાનો ખર્ચ ઓછામાં ઓછો આવે ત્યાંજ જમવાનો બદોબસ્ત કર્યો હતો. તેના શરીરે ફક્ત એક ખડો કોટ જોયો હતો. એ એકજ કોટ તે ટાઢ અને તડકામાં સરખી રીતે પહેરતો. મેલો થાય તો જાતે ધોઇ નાખતો. તે કોટને પણ ચીંગડાં જોયાં છે ! અત્યંત પરિશ્રમ કર્યા બાદ મનુષ્ય કંઇક નાસ્તો કરે છે. પરંતુ અનંત

કુમારને એ વખત ભાત ખાવા ઉપરાંત કશું ખાતો અમે જોયો નથી. ભવાનીપુરથી કલકત્તા રોજ ચાલતોજ આવતો. ટ્રામમાં ન એસે તો મોટર તો કાંથીજ હોય ? એક વખત યાદ છે કે તાપમાં અનેક રસ્તો કાપતો ચાલતો આવી પાર્કમાં આવી એક છાયામાં બેઠો હતો. મોઢા ઉપર કલાન્તિનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. મેં કહ્યું : “ચાલો આ શરખતની દુકાને.” પૈસા તો તે ખરચવાનો ન હતો તે હું જાણતો હતો તેથી મેં કહ્યું.

“પૈસા મારી પાસે છે, ચાલો.”

અનંતકુમાર હસીને બોલ્યો : “શરખત તો છોકરાં પીએ. અને બીજા પીએ નવાબ શઓકતજંગ જેવા !”

અનંતકુમારને કદી ત્યાગ સંબંધી ભાષણ આપતાં જોયો નથી પણ તેનું આખું જીવન-જીવનની નાની મોટી બાબતો પણ ત્યાગ ઉપરજ રચાએલી હતી.

એક વખતે એક ઘરમાં રહેવા માટે તેને કેટલાક રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા. તે રૂપીઆ બહુજ થોડા હતા. તે વડે કોઈ રીતે નબી શકે નહિ. પણ અમે આશ્ચર્યથી દીંગ થઈ ગયા. તેણે એ નજીવી રકમમાંથી પણ રૂપીઆ બચાવી એક બીજા કુલિતવાદીને અવશ્યક ખર્ચ માટે મદદ કરી હતી ! ધણી દિવસ પછી આ વાત બહાર આવી.

પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રતિશોધ લેવો કેમ છોડે ? શરીરના ઉપર આટલો અત્યાચાર કેમ સહન થાય ? અનંતકુમારને ખાંસી થઈ, પણ તેણે દાકતરની મદદ લેવાની ના પાડી. તે કહેતો :

“ સ્ટેન્સાન ખાંસી છે, બીજુ તો નથીને ? એમતો ઘણાયને ખાંસી થાય છે.”

એ ખાંસી સતાંત અનાહાર, અનિદ્રા અને પરિશ્રમ ! સાધારણ મનુષ્યની કલ્પનાથીએ અતીત !

માંદગીને બીછાનેથી પણ-

અનંત કુમાર પલાતક હતો. પોલીસની નજર ચુકવીનેજ તે ચાલતો પણ બહુ વખત વહી જવાથી તે નિર્ભય હતો-અદ્ય સમયમાંજ કામ થઈ જાય તે માટે હાલમાં કોંગ્રેસવાદીઓ મોટર વાપરે છે, પણ અનંતકુમાર તો પગેજ ચાલતો. ખાંસીને છાતીમાંજ છુપાવીને તે દિવસોના દિવસો સુધી કામ કરવા લાગ્યો. જ્યારે ચાલવાનું કામ ન હોય ત્યારે ઘરમાં બેસી લાગેલી રીવોલ્વર બહાર કાઢતો. ખાંસી વધી જતાં દમ ચઢતો. ધીમે ધીમે તેની ખરી સ્થિતિ પકડાઈ ગઈ-શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું તે પણ છુપાવી શકાય તેમ ન હતું તેને અનુરોધથી, છેવટે તીરસ્કારથી દાકતર પાસે મોકલવામાં આવ્યો-જે દાકતર સાથે તેને ઓળખાણ હતું અર્થાત્ જ્યાં પૈસા ખરચવા પડે તેમ ન હતા, તેની પાસે જઈ તે મીક્સચર લઈ આવ્યો-દવા દિવસમાં ચાર વખત પીવાની હતી. એકાદ અઠવાડિયુ દવા ખાઈ એક દિવસ દાકતર પાસે જઈ અનંતકુમારે કહ્યું : “દાકતર બાલુ ! એવી કંઈ દવા આપોને કે જેમાં પાણી કે ગ્લાસની જરૂર ન પડે !”

દાકતર સમજી ગયો અને એક પેટન્ટ ટેબ્લેટ લખી આપી. અનંતકુમારને એ અનુકુળતા થઈ. દવા ખાવા માટે હવે તેને ઘેર જવાની જરૂર ન પડતી રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાંજ ટેબ્લેટ ગળી જતો.

એક દિવસ મેં કહ્યું. “દવા ખાતા નથી તે મરી જશે”

અનંતકુમારે હસીને કહ્યું “હાં. મરેલા ઝાડનું ફળ ખરે તે જરા શરદી કે ખાંસી થઇ કે મરી જવાય!”

“ડાક્ટરે આરામ લેવાનું કહ્યું છે ને?” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

“તેઓ તો ગમે તે કહે તેમ ન જણાવે તો તેમનો ધંધો શી રીતે ચાલે?”

ધીમે ધીમે તેનો દમ વધી પડ્યો. ખાંસી સાથે લોહી પણ દેખાવા લાગ્યું બંધુ બાંધવોએ નક્કી કર્યું કે એની જોર જીલમથી પણ ચિકિત્સા કરવી. આગેવાનનો હુકમ છુટ્યો.

“એને કંઈ કાર્ય સોંપવું નહિ.—લ—બાલુએ તેની સારવારમાં રહેવું.”

અનંતકુમાર માટે દૂધનો બંધોબસ્ત થયો. શુશ્રુષા માટે માણસ રોકવામાં આવ્યો. અનંતકુમાર બોલ્યો “સમિતિના પૈસાનો કેવો ખોટો ઉપયોગ!”

કલકત્તામાં તેને આરામ ન થયો. ડાક્ટરે હવાફેર કરવા કહ્યું. તેને હાવરાની ગાડીમાં બેસાડ્યો. થડ કલાસમાં ગાડીમાં બેવાર શીટ આવી. યોગ્ય સ્થળે પહોંચતાંજ દવાનો બંધોબસ્ત થયો. અનંતકુમારે અહીં પણ સમિતિના પૈસાના આવા ઉપયોગ માટે લ—બાલુ સાથે ઝગડો કર્યો પરિણામે લ—બાલુ પાછા ચાલ્યા આવ્યા. જે કોઈ રહ્યા તેમને અનંતકુમારે સમજાવી દઈ દૂધનું પ્રમાણ ઓછું કરી નાખ્યું. રોગ વધતોજ ચાલ્યો.

વળી પાછો તેને કલકત્તામાં લાવવામાં આવ્યો. મનુષ્ય ખુબ પીડાય ત્યારે ચીઠીઓ થઇ જાય છે, પણ અનંતકુમારે અપૂર્વ સંયમ જાળવ્યો છે. ખોરાક માટે પણ તેણે કદી ફરીઆદ કરી નથી ફીટ આવ્યા પછી પણ તેણે કોઇને કહ્યું નથી કે મને પવન નાખ, યા મારી પાસે હાજર રહે.

એક દિવસે અનંતકુમારે જે યુવક રાંધતો હતો તેને કંઇક મોકલી પોતાની એક નાની પેટી મંગાવી. તેમાં નાનાં નાનાં કેટલાંક ચંત્ર હતાં બપોરે જ્યારે કોઇ ન હોય ત્યારે જે પીસ્તોલ મરામત કરવાની હોય તે પીસ્તોલ ઠીક કરવા મંડી જતો. બપોરનો વખત આ કામમાં ગાળતો. એમ એક દિવસ પકડાઇ ગયો.

એક દિવસ અમે આવતા હતા ત્યારે અનંતકુમારને અમે આન્ડસ્ટ્રીટમાં એક જાડ પાસે છાતીએ હાથ દબને બેઠેલો જોયો. તેને જોતાંજ શંકા થઇ કે શું છે ? પૂછતાં જણાયું કે આજે પાર્કમાં એક કુલ્નિવાદી આવવાનો હતો તેને ઘેર લઇ જવાય તેમ ન હતું. તેમ બીજા કોઇ મારફતે એ કામ થાય એમ ન હતું તેથી સંધ્યા સમયે અનંતકુમાર એકલો ચાલીને આવ્યો હતો ! ઘેરથી ઠેક સુધી ચાલીને અવાયું નહિ. તેથી કલ્પાન્ત થઇ પડ્યો. પાર્કમાંથી પાછો ફરતાં (તે વખતે રાત પડી ગઇ હતી.) ખાંસીનું જોર વધુ થયું ચાલી શકાયું નહિ. તેથી જાડ નીચે છાતીએ હાથ દબ બેઠો હતો ! શું ધમશ ! શી તમન્ના !

પકડાયો !

જ્યારે તેના શરીરની આવી અવસ્થા હતી ત્યારે કલકત્તામાં અને ઢાકામાં ૧૯૧૪ની સાલની આખરમાં મુખ્ય ક્રાન્તિવાદીઓ પકડાયા હતા. અનંતકુમારે તે વખતે એવાજ શરીરે મહેનત કરવા માંડી અને યુવાનોને હિંમત આપતો રહ્યો. આખરે એવીજ અવસ્થામાં ગંગા ઘાટ ઉપરથી તે પકડાયો.

અનંતકુમારને કેવા પ્રકારનો મનુષ્ય કહેવો ? એ ત્યાગી હતો. ક્રાન્તિવાદી હતો, તેને શરીરની પરવા ન હતી, તે અદ્ભુત મહાત્માજી હતો. દેશની દાઝ, દેશ માટેની પ્રીતિ અપૂર્વ હતી.

આદર્શ પ્રેમારપદમાં કેટલી શ્રદ્ધા હોય ત્યારે પ્રીતિ સંભવે કેટલા આત્મ વિસર્જનને આ પ્રીતિનો પરિચય મળે, તે આપણે જાણતા નથી તે પ્રીતિ આપણામાં નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મહાત્મા બેલ.

૧૯૧૪ ની આખરમાં બંગ ક્રાન્તિવાદીઓએ સશસ્ત્ર બળવો કરવાના વિચારથી કમ'ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. મહાકુદ તે સમયે ચાલુજ હતું. ચારે તરફ વિપ્લવની તૈયારીઓ થવા લાગી. સ્વ. જતીન્દ્રનાથ મુખરજીની આગેવાની નીચે અનુશીલન સિવાય (ચન્દનનગર અને કાશીનાં દળ અનુશીલન સાથે પ્રથમથીજ જોડાએલાં હતાં. તે વખતે પણ જોડાએલાં રહ્યાં), બંગાળની બીજી ખંડ શક્તિઓ એકત્ર થઈ ગઈ.

સંગ્રામની જવાબાઓ.

બજબજમાં કામા ગાટામારના યાત્રીઓએ ઉતરી દંગો મચાવ્યો. પંજબમાં પણ તે વખતે અશાન્તિની શિખાઓ ફેલાઈ ગઈ હતી. આખા ભારતવ્યાપી બળવાની ઘોષણા ચાલી. પરદેશમાં વસતા ક્રાન્તિવાદીઓ પણ સજ્જ થવા લાગ્યા. અંગ્રેજો તે વખતે જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચાઈ ગયા હતા. હિન્દમાંનું લશ્કર ઘણું ખર્ચે ઓછું થઈ ગયું હતું. ક્રાન્તિવાદીઓ યોગ્ય અવસરની રાહ જોવા લાગ્યા. પરદેશમાં વસતા વિપ્લવીઓમાંના કેટલાક હિન્દ તરફ આવવા રવાના થયા. જમ'નીની સ્ટીમર હથીઆરોને બંગાળના ઉપસાગરના મુખ આગળ પહોંચાડી દે એવો બંદોબસ્ત પણ થઈ ચુક્યો. બંગાળના વિપ્લવી જતીન્દ્રનાથના સહકર્મી નરેન ભટ્ટાચાર્ય (મારી'ન) પણ હિન્દ બહાર આવી જમ'નીની મદદ લેવા લાગ્યો. સ્ટીમરમાંથી

હથીઆરો ઉતારવા માટે જગ્યા પણ નક્કી થઈ ગઈ. તે ઠેકાણે કુલિતવાદીઓ નૌકા લઈને હાજર પણ થઈ ગયા, પણ નિર્દિષ્ટ સ્ટીમર Maverisk ન આવી. જર્મન કોન્સલે શ્યામબજારમાં ખબર મોકલી કે હથીઆરો અને પૈસા જુદી જુદી સ્ટીમરમાં રાયમંગલ તરફ આવે છે. ૧૯૧૫ ની સાલમાં જુનથી ઓગસ્ટની અંદર Helfferich ની પાસેથી કુલિતવાદીઓ પાસે ૪૩,૦૦૦ રૂપીઆનાં મનીઓર્ડર આવ્યાં. પરંતુ હેરી એન્ડ સન્સના હાથમાં ૩૩,૦૦૦ રૂપીઆ પહોંચ્યા પછી સરકારને તેની ખબર પડી.

નિષ્ફળતા કેમ ?

પહેલેથીજ નક્કી થયું હતું કે હથીઆરોના ત્રણ ભાગ પાડી દાનીયા (સંદ્રિપ), બાલેશ્વર અને કલકત્તામાં લેવાં. પરંતુ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. ૧૯૧૫ ના જુલાઈ માસમાં સરકારને બધી ખબર પડી ગઈ, એટલે મામલાને પહોંચી વળવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ. Maverisk સ્ટીમરમાંથી કાઢ અજબ રીતે નરેન્દ્ર ઉફે માટીન અમેરિકામાં નાસી ગયો. ત્યાં યુ. એસ. એ. ની સરકારે તેને પકડ્યો. હાલિયામાં જે સ્ટીમર હથીઆરો લઈ આવવાની હતી તેને માટે એક બંગાળીની જરૂર હતી. તે માટે એક જણને મોકલવામાં પણ આવ્યો, તે ઘણી મહેનતે સાંગહાઈ જઈ પહોંચ્યો, પણ ત્યાંજ ગીરફતાર થયો. આ જર્મન કાવતરા માટેજ ગોવામાં પણ એ બંગાળીઓ પકડાયા, તેમાંના ભોળાનાથ ચટોપાધ્યાયે પુના જેલમાં ૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરીમાં આપઘાત કર્યો.

૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં બાલેશ્વરમાં પોલીસની નજર પડી. ત્યાં તપાસ ચાલી. યુનીવર્સલ એમ્પોરીયમમાં ઝડપી લઇ પોલીસે આબુઆબુ તપાસ શરૂ કરી. પરિણામે મયુરભંજ રાજ્યની નજીકના જંગલમાં પાંચ બંગાળીઓ પકડાયા. તેમને પકડવામાં બહુ મુશ્કેલી નડી. મેજસ્ટ્રેટે તેમને પકડવા સશસ્ત્ર માણસોને સાથે લઇને ગયો. પાછળ પડેલા આ લોકોના હાથમાંથી છટકવાનો ઉપાય ન જોતાં એ પાંચે જાણ હુથીઆર લઇ સામા થયા. એક ખંડ યુદ્ધ થયું.

સીડીશન કમીટી લખે છે કે:—“તેઓએ એક ગામડીઆને મારી નાખ્યો, બીજાને ધાયલ કર્યો અને બાલેશ્વરના મેજસ્ટ્રેટની આગેવાની નીચેની ટુકડી ઉપર ગોળીઓ છોડી. આ ઝપાઝપીનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ જાણીતો વિપ્લવી ચિત્ર પ્રિય રોય મૃત્યુ પામ્યો અને બીજો વિપ્લવી જતીન મુખરજી ધાયલ થયો. થોડા દિવસમાં જતીન ધાથી મૃત્યુ પામ્યો. બીજા બે નૌજવાનો પણ પકડાયા.”

ઠેકાણે ઠેકાણે ઝપાઝપી.

આ પછી ક્રાન્તિવાદીઓને પકડવા જતાં તેઓ પણ ગોળી છોડતા. ઘણા પીસ્તોલ લઇને તૈયારજ થઇ જતા. ઢાકાના કલકતા બજારમાં એક ખંડ યુદ્ધ થયું હતું ઘણાઓએ જીવતા ન પકડાતાં હતી ત્યાં સુધી ગોળીઓ છોડી અને પછીથી પોલીસની ગોળીઓથીજ મારી છોડ્યા. સાલકીયામાં પણ ગોળીઓ ચાલી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે આ રીતે પોલીસો અને ક્રાન્તિવાદીઓ જખમી થવા લાગ્યા. હવે તો પલાતકને નાસતો જોતાંજ પોલીસ ગોળીઓ છોડતી.

એવા પણ દાખલા છે કે અંતને સમયે થોડાજ માણસો ફક્ત એચાર પીરતોલ વડે પણ મરતા સુધી પોલીસ સાથે લડ્યા છે, ગોળીઓ સહન કરી છે, મર્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે દેશમાં જોષ્ટએ તેટલા પ્રમાણમાં હથીઆરો હોત તો તેઓ ગોરલા (Gorilla) યુદ્ધનો અભિનય કરત.

વિદ્રોહની ચેષ્ટા.

જમ'નીની મદદથી વિપ્લવની ચેષ્ટા વ્યથ' ગઇ. એના કેટલાક મહીના પહેલાંજ બીજી રીતે પણ કુન્તિવાદીઓએ હિંદમાં બળવો જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમને માટે બે રસ્તા હતા. એક પર-દેશીઓની મદદથી અને બીજો દેશી સૈન્યને ફાડીને સશસ્ત્ર બળવાથી. દેશી લશ્કરમાં પણ પ્રયત્ન થયા. ચંદનનગરનો રાસબિહારી બસુ ખંબાબમાં કામ કરતો હતો. અનુશીલન સમિતિ ચંદનનગરનું ઘણે તે વખતે રાસબિહારીની સાથે પ્રથમથીજ મળેલું હતું. ૧૯૧૫ ના પ્રથમ ભાગમાંજ લશ્કરને ફાડવાના તેમણે પ્રયત્નો કર્યા. બંગાળી નૌબંધાનો તે માટે બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે મોકલવામાં આવ્યો. ઉત્તર હિંદમાં બુદ્ધે બુદ્ધે ટેકાણે તેઓ કામ કરવા લાગ્યા. આ તરફ અમે-રિકાથી મહારાષ્ટ્રીય યુવક પીંગલે હિન્દમાં આવ્યો. બે તરતજ રાસ-બિહારી સાથે મળી ગયો. પીંગલેએ જણાવ્યું કે અમેરિકાથી ચાર હજાર શીખો બળવા માટે હિંદમાં આવ્યા છે. વીસ હજાર શીખો ત્યાં તૈયાર છે. ભારત વિદ્રોહની ઘોષણા થતાંજ તેઓ આવશે.

૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫.

સશસ્ત્ર બળવાનો દિવસ ૧૯૧૫ ની એકવીસમી ફેબ્રુઆરી નક્કી થયો. સન્યતે ફેરવી લેવાનું કામ તે વખતે નક્કી થયું.

ખણું દેશી શીખ સૈન્ય તે દિવસે બળવામાં જોડાવા નક્કી થયું. બંગાળી નૌબાનો, મહારાષ્ટ્રીય પીંગળે વગેરેએ કિલ્લે કિલ્લે ફરીને સમજાવવા માંડ્યું. બળવાનો દિવસ નક્કી થતાં બંગાળના ક્રાન્તિવાદીઓ ઉત્સાહિત થઈ ઉઠ્યા. એક તરફ લશ્કર બળવો જગાવે અને બીજી તરફ નાની નાની ટ્રેજરીમાંથી પૈસા અને રાષ્ટ્રફલો બંગાળી યુવકો લુટી લાવે એમ નક્કી થયું. બંગાળમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તે દિવસ માટે પોષાક પણ તૈયાર થઈ ગયા.

વાત પુટી ગઈ!

પરંતુ લાહોરથી પેલી ચોક્કસ કરેલી એકવીસમી તારીખ ફેરવવાનું કહેવામાં આવ્યું, કારણ એ તારીખની સરકારને ખબર પડી ગઈ હતી એવો તેમને શક હતો-તારીખ બદલાઈ, પરંતુ તે દરમિયાન સરકારને પણ કેટલાક સમાચાર મળી ચુક્યા. ૧૨ મી હિંદી ઘોડેસ્વારીની ટુકડી (12th Indian Cavalry) માં મીરતના કાલામાં બોમ્બથી ભરેલી એક પેટી સાથે પીંગલે પકડાયો. પેટીમાં બોમ્બ હતા, પણ સરકારના મત મુજબ તે અડધી રેન્જમેન્ટને ઉડાવી દેવાને પુરતા હતા. પીંગલેએ ફ્રાંસીને માંચડે પ્રાણ છોડ્યો. વિશ્વાસ-ઘાતને લીધે વિપ્લવીઓની બધી તૈયારીઓ ધુળમાં મળી એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક ક્રાન્તિવાદીઓને પ્રાણ દંડની સજા થઈ. પંચનખનું 'ખણું' ખરું શીખ લશ્કર પકડવામાં આવ્યું. આ પ્રવૃત્તિ શરૂઆતમાંજ ધુળ ના મળી હોત તો અંગ્રેજ સરકારને ખુબ મુશીબતમાં ઉતરવું પડત એમાં સંદેહ નથી. ઠેક સુધી વિપ્લવવાદીઓને જય ન મળત એ વાત નિશ્ચય, પરંતુ એક જાતનો ખંડપ્રલય તો દેશમાં થઈ ગત.

આ વ્યથાથી દેશવાસીઓને ઘણું શીખવાનું-મળ્યું છે. અને અંગ્રેજ સરકારને આ વાત વિચારવી પડી છે કે જે લશ્કરનો ભરોસો તેઓ વધુ કરે છે, તેને ફરી જવાનો અસંભવ નથી.

રાસ બિહારી.

છેલ્લી આશા ઉપર પાણી ફરી વળતાં રાસ બિહારી દેશ છોડીને ગયો. સીડીશન કમીટી લખે છે કે:-

“રાસ બિહારી તેના કશીના અનુયાયીઓને કલકત્તામાં છેલ્લો મળ્યો અને તેમણે કહ્યું કે “હું હવે ટેકરીઓમાં જઈ છું અને જે એક વરસ સુધી આવવાનો નથી. મારી ગેરહાજરીમાં સચીન્દ્ર અને નાગેન્દ્રનાથ દત્ત ઉફે’ ગીરજાખુની આગેવાની નીચે આપણું મંડળ ચાલુ રાખજો તથા રાજદ્રોહી સાહિત્ય પણ ફેલાવવાનું કાયમ રાખજો.”

આ ગીરજાખુ ઢાકાની અનુશીલન સમિતિના આગેવાનોમાંનો એક હતો. તેને અને સચીન્દ્રને નેતૃત્વ સોંપી રાસ બિહારી જપાન ચાલ્યો ગયો. પૌલીસના કેટલાય પ્રયત્ન છતાં તે પકડાયો નહિ.

૧૯૧૪-૧૫ના બન્ને પ્રકારના પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યા. ક્રાન્તિવાદીઓએ આ પછી પણ ૧૯૧૭ ની સાલ સુધી દળને મજબુત કરવાના અને રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. જેઓ નાસી છુટ્યા હતા તેઓ વનમાં, જંગલમાં વગેરે ગમે તે સ્થળે ભટકવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પરદેશી અંશ.

અંગાળના વિપ્લવીઓના કમનો એક અંશ આપણા દેશમાં ફેલાયેલો છે. અલબત્ત! એ અંશની બધી વાત હિન્દી સરકાર જાણે છે. પરદેશી મદદના એ પ્રયત્નોનો પરિચય અહીં ટુંકામાં આપ્યો છે.

મંત્રણા.

માણેકતસ્લા બોમ્બ કેસને ચાર વરસ થતાં એટલે ૧૯૧૦ની સાલમાં અંગાળના કુલિતવાદીઓ ખાસ વિચારવા લાગ્યા કે બોમ્બથી ગમે તે થાય પણ દેશને અંગ્રેજોના હાથમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત કરવાનું સંભીવત નથીજ. તે માટે લોકબળ અને આધુનિક યુદ્ધનાં સાધનોની ખાસ જરૂર છે.

શરૂઆત.

કેટલાક કુલિતવાદીઓ વિપ્લવને માટે પૈસા, યુદ્ધનાં સાધનો અને આંતર્જાતિક મદદ મેળવવાના ઉદ્દેશથી વિદેશમાં ગયા. તેમાં સુરેન્દ્રનાથ કર અને અવની મુખરજી વગેરે હતા. કુલિતના સંગ્રામમાં આ એક અત્યંત કુશળ પગલું હતું. એમના પહેલાં મેડમ કામા, તારકનાથ દાસ વગેરે હિન્દની સ્વાધીનતાની વાત ચારે તરફ પ્રચાર કરતાં હતાં. પરંતુ તેઓએ ભારતની સ્વાધીનતાની સાથે આંતર્જાતિક સંબંધ વિશેષરૂપે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો.

સુરેન્દ્રનાથ કરના પ્રયત્નો.

અમેરિકા પહોંચી શ્રીયુત કરનું મુખ્ય કર્તવ્ય ત્યાંના આમ વર્ગમાં હિન્દની વાતો પ્રચાર કરવાનું અને “ગદર” સાથે હાથે હાથ મળી કામ કરવાનું હતું. ગયા મહાયુદ્ધના સમયમાં જ્યારે પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને “ચૌદ શરતો” બહાર પાડી, ત્યારે આ સુરેન્દ્રનાથ કરેજ તેમાં ભારતની સ્વાધીનતાના હકકોને ઉલ્લેખ કરવા માટે પ્રેસીડેન્ટને આગ્રહ કરીને લખ્યું હતું તેના પ્રયત્નથીજ “ગદર” સમિતિ હિન્દમાં બળવો જગાવવા માટે ત્રણ લાખથી પણ વધુ રૂપિયા અને અસંખ્ય માણસોને મોકલી શકી હતી.

અવની મુખરજી.

બીજી તરફ ૧૯૧૧માં મોરોકોમાં અશાન્તિનો અગ્નિ (the gadir ની આગત) લક્ષ્ય કરી, તથા જર્મની સાથે અંગ્રેજ અને ફ્રાન્સને યુદ્ધ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે ધારી અવની મુખરજી વિદ્યાર્થીરૂપે બર્લિન આવ્યો ગયો, પણ તેનો ઉદ્દેશ ભારતમાં વિપ્લવ જગાવવા આ ઘટનાચક્રનો સુયોગ ગ્રહણ કરવાનો હતો. ત્યાં જઈ તેણે જર્મનીના રોયલ હાઉસના તે વખતના chamberlain Count von Helldorf ની સાથે પરિચય કર્યો અને જર્મન સરકાર ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી હિન્દમાં બળવો જગાવવા માટે પૈસા અને અન્ય સાધનો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ શાહીવાદની પ્રકૃતિ-પદ્ધતિ તે જર્મન ફ્રાન્સ, અંગ્રેજ, અમેરિકન કે જાપાન ગમે તે જાતિ કેમ ન હોય—અન્ય શાહીવાદને નસાડી પોતાની પ્રતિષ્ઠા

જમાવવાજ ઇચ્છે. કોઈપણ પતિત જાતિની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં તેઓ માથુ દુઃખવવા ચહાય નહિ. આથી એ ક્ષેત્રે ભારતમાં જન્મનીના અધિકાર વિસ્તારની કંઈ સંભાવના નથી એમ જાણી જન્મન સરકારે મુખરજીની વાત પ્રત્યેધ્યાન ન આપ્યું. વધુમાં જ જન્મની અંગ્રેજોના ભયાનક શત્રુ તરીકે ઓળખાતું તે મુખરજીની હાંસી કર્યા વિના પણ ન રહ્યું. અને છેવટે તેને દેશમાંથી પણ બહિષ્કાર કરી દીધો. એ રીતે અંગાળના ક્રાન્તિવાદના ડીપ્લોમેટીક યુગના પ્રથમ અધ્યાયની સમાપ્તિ થઈ.

બીજી તક.

૧૯૧૪ ની શરૂઆતમાં કેટલાક અંગાળી ક્રાન્તિવાદીઓ સ્વામી વિવેકાનંદના ભાઈ અને યુગાન્તરના પ્રથમ સંપાદક શ્રીચુત ભૂપેન્દ્રનાથ દત્તના નેતૃત્વાધીને બલિનમાં હતા. હિન્દીની મૂકિતને માટે ભૂપેન્દ્રનાથ, અવની વગેરે પરદેશી સહાયની આવશ્યકતા સમજી યુદ્ધ જાહેર થતાની સાથેજ જન્મન સરકારને દ્વાર જઈ ઉભા. પરંતુ જન્મન સરકારને દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે એ યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય વિજયજ હતો અને તેને પરિણામે હિન્દુ અંગ્રેજોના હાથમાંથી મૂકત થઈ પોતાના હાથમાં આવશે. એ વિશ્વાસે રહી આ વખતે પણ તેણે વિધેયીઓની ઉપેક્ષાજ કરી. પરંતુ “માન” બીહારે જન્મન યોદ્ધાઓની આંખમાં “જ્ઞાનાંજન” આંજી દીધું. એકત્ર થયેલી ઐટિશ શક્તિને વિચ્છિન્ન કરવા માટે એ વખતે તેમણે હિન્દી ક્રાન્તિવાદીઓને બોલાવી મંગાવ્યા અને સશસ્ત્ર બળવા માટે તેમને દરેક પ્રકારે મદદ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી. પરંતુ પ્રચુર ધનની મદદ કરવા

છતાં પણ અનેક કારણે અને જમ'નીની આંતરિકતા અને વિશ્વાસને અભાવે બધા પ્રયત્નો વ્યથા નીવડ્યા. એ હીલચાલજ પડી ભાંગી. અત્રે એક વાત કહેવી જરૂરની છે. જમ'નીની મદદ માગવામાં કંઈ બધા વિપ્લવીઓ એકમત થયા ન હતા અનેકે નવીનચંદ્રની યુક્તિ સ્મરણ કરી હતી:—

“ મારી કાટિ લાભિ કાહિનૂર ”

અંતે જમ'ની શું ભારતવર્ષને છોડીજ દેશે ? પરંતુ એમ માનનારી સંખ્યા અગણ્ય હતી.

વિરાટ આન્દોલન.

જમ'ન સરકારના સહાય કરવાના પ્રસ્તાવથી જે આન્દોલન ચાલ્યું તે ભૂપેન્દ્રનાથ અને તેમના સહકર્મીઓના પ્રયત્નથી માત્ર બંગાળીઓનુજ આન્દોલન ન રહ્યું, પણ તે ભારતવ્યાપી બની રહ્યું. રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, બરકતુલ્લા, વીરેન્દ્ર, ચટોપાધ્યાય, ડોક્ટર મનસુર હરદયાળ, વગેરે વિપ્લવવાદીઓએ સુગઠીત થઈ એક સભા સ્થાપી. બલી'નમાંના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓમાંથી કમી'ઓને ચુંટી કાઢ્યા, અને આઝાદીના જંગમાં ભારતવાસી માત્રને ઉતેજીત કરવા માટે પૈસા આપીને તેમને દુનીઆના બધા દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા. તેમાંના કેટલાક ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીમાં હિંદમાં પહોંચ્યા. આ આવનારમાં જે સૌથી પહેલો આવ્યો તે રાસબિહારીને મળ્યો. રાસબિહારી સાથે અનુશીલન અને શીખ સૈન્ય, શીખ વિપ્લવીઓ વગેરે પુષ્કળ જન-બળ હતુ તે સમયે તેના મનમાં પૈસા અને હથીયારોની તીવ્ર આકાંક્ષા હતી. બીજી તરફ સ્વ. જતીન્દ્રનાથ વગેરે પણ સુસજ્જિત હતા.

લશ્કરમાં નીરાશા.

આ તરફ દેશી લશ્કરની અને પીંગલે વગેરેના સહયોગથી ક્રાન્તિવાદીઓ જે બળવો જગાડવાના પ્રયત્નો કરતા હતા તે ૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં જ નિષ્ફળ નીવડ્યા. આખા હિન્દના લશ્કરમાં બળવાની વાત ફેલાઈ ગઈ હતી. પણ લાહોરની ધરપકડ પછી લશ્કરમાં એક પ્રકારનો ભય ફેલાયો. ક્રાન્તિવાદીઓની કાય' નિપૂણતા માટે તેમના હૃદયમાં નીરાશા ઉપજી. ધણી શીખ લશ્કરીઓને મ્હોતની સજા થઈ હતી. તે વખતે લશ્કરમાં ફરીથી તેવી ગોઠવણ નહિ થાય, એમ ધારી રાસબિહારી તે સમયે જાપાન ગયો.

સોનેરી સ્વપ્ના.

રાસબિહારીએ ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં હિન્દનો કિનારો છોડ્યો. ક્રાન્તિવાદીઓએ તે સમયે પણ આશા છોડી ન હતી. બધાની નજર પરદેશ તરફ હતી. એ મહીના નીકળી ગયા પણ રાસબિહારી તરફથી કંઈ ખબર ન આવી. તે સહીસલામત પહેાંચ્યો છે એટલીજ માત્ર ખબર જેમણે જાણી તેમણે પણ તે ગુપ્ત રાખી. સમિતિએ અધીરા બની અવનીતે બોલાવ્યો અને શું થયું તેની ખબર કાઢવા તેને મોકલ્યો. તે જાપાન પહેાંચી રાસબિહારી અને ભગવાનસીંગ વગેરે સાથે ક્રાન્તિના આયોજનમાં પડ્યો. છેવટે એમ નમ્રી થયું કે હથી-આરો સાથે ત્રણ સ્ટીમરો અને કેટલાક જર્મન expert હિન્દમાં મોકલવામાં આવશે. આ ગોઠવણ અનુસાર Moverick Henry S. અને બીજી એક સ્ટીમર હથીઆરોથી ભરીને હિન્દમાં ક્રાન્તિનો અમિ પ્રબલિત કરવા માટે અમેરિકાથી નીકળી. આ સમાચાર લઈ એક

જલ્દી હિંદમાં આવ્યો. આ ખખર મળતાંજ પરદેશી નીતિથી અનણ્યા હિંદી વિપ્લવીઓ સોનરી સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા. તેઓ ગમે તે પ્રકારે ગમે તેવા ક્રમીઓ એકઠા કરવા લાગ્યા. આ રીતે આ હીલચાલમાં અનેક પ્રકારના અર્થલિપ્ત માણસો પેસી ગયા.

વિદ્યાસલાતી કુમુદનાથ મુખરજી.

બાંગ્લાકતો વકીલ કુમુદનાથ મુખરજી એ રીતેજ આ દળમાં આવી પડ્યો. માત્ર પૈસાને ખાતરજ આ સ્ટીમર સંબંધી ખખર તે હિંદમાં પહોંચાડવા કબુલ થયો. હિંદમાં આવી જતીન્દ્રનાથના સહકર્મી નરેન્દ્ર ભટ્ટાચાર્યની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. પરંતુ જતીન્દ્રનાથ કુમુદનાથે આણેલી ખખરથીજ સંતોષ પામ્યો નહિ. વધુ તો પૈસા આપતાં વાર થાય છે જોઈ તેણે નરેન્દ્રને જવા મોકલી દીધો. નરેન્દ્ર ત્યાં પહોંચી જર્મનીના તે વખતના અર્થ સચીવના ભાઈ Hennrich ની સાથે પરિચિત થયો. તેણે નરેન્દ્રને રાસબિહારીના પચાસ હજાર ગીલ્ડર્સ (પાંસઠ હજાર રૂપિયા) આપ્યા. તે વખતે રાસબિહારી સાંગદાઈ હતો. રૂપિયા અને સ્ટીમર આવી પહોંચવાની તારીખના સમાચાર સાથે નરેન્દ્ર બંગાળમાં પાછો ફર્યો. જતીન્દ્રનાથ વગેરેએ યુદ્ધનાં સાધનો ગ્રહણ કરવાની તૈયારી કરી. આ વાત પહેલાંજ કહેવાઈ ગઈ છે. પરંતુ એ તૈયારીઓની વાત જાહેર થઈ જતાં ક્રાંતિવાદીઓને કાર્યક્રમ બદલવો પડ્યો અને તેથી એ સમાચાર લઈ નરેન્દ્ર ફરી જવા ગયો.

પૂર્વોક્ત કુમુદનાથની સાથે નરેન્દ્રનો વિરોધજ ૧૯૧૬ માં સર્વ નાશનુ કારણ થઈ પડ્યો. નરેન્દ્ર બીજી વખત જવા ગયો પણ

કુમુદનાથ સાથે પૈસાટકાની બાબતમાં તકરાર થઇ. અને તેટલાજ માટે કુમુદનાથે સીંગાપોર જઇ લગામનાં સાધનોથી ભરેલી સ્ટીમરની ખબર સાથે બધી બાતમી અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધી. છૂપી વાતો બધી જાહેર થઇ જતાં બ્રીટીશ સીંહે જાવાની ક્ષુદ્ર ડચ સરકાર ઉપર એવું દબાણ કર્યું કે પરિણામે ત્યાં જર્મન કાવતરે અસંભવ થઈ પડ્યું. નરેન્દ્ર જ્હાનુ કાઠા પ્રથમ ચીનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી અમેરીકા જઈ મેક્સિકોવાસી થયો. આ રીતે બંગ ક્રાન્તિવાદીઓના યુદ્ધ સંબંધી પ્રયત્નનું એક તરફથી અવસાન થયું.

પુનઃ હરિ ઝં

છતાં ફરીથી પાછા પ્રયત્નો થયા. રાસબિહારીની તપાસ કરતો અવની તેને ટોકીયોમાં મળ્યો. તે ઉપરાંત મનીલા (manilla) થી પલાયિત “ગદર” સમિતિના પંજાબી નેતા ભગવાનસીંગની સાથે પણ મુલાકાત થઈ. સાબરવાલ વગેરેના જેવા બીજા પણ ફેટલાક પંજાબી અને બંગાળીઓ ક્રાન્તિ માટે સંકલ્પ કરી ત્યાંજ રહેતા હતા. જાપાન પહોંચ્યા પછી અવનીએ રાસબિહારીના નેતૃત્વ નીચે બધાને એકત્ર કર્યા અને ચીનમાંના જર્મનોને જણાવ્યું કે તેઓ તેમની સાથે મળવા ઇચ્છે છે. આ સમાચાર મળતાંજ પેકીંગના જર્મન એલચીએ પોતાના ફેટલાક સહકર્મી અને expert લઈને એક મીજલસ ગોઠવી અને જાપાનમાં અવની રાસબિહારી અને ભગવાનસીંગને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ભગવાનસીંગ અને રાસબિહારી માટે તે સમયે ચીન દેશ સલામત ન હતો, કારણ ત્યાંના અંગ્રેજ અધીકારીઓને ખબર મળતાંજ તેમને ગીરફતાર કરત. Extra

territorial સત્તાદ્વારા તેઓ ઇચ્છા થતાંજ તેમને ગીરફતાર કરી શકત, તેથી અને કદાચ વખતસર ન પહોંચી શકાય એવી આ-શંકાથી એક હિન્દીને પહેલેથીજ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉક્ત મીજલસમાં મોકલ્યો હતો. પેકીનમાં એ લોકો કાંઈ નિશ્ચય ઉપર આવે તે પહેલાંજ જાપાનથી આવતી અને લગવાનસીંગ સાથે રાસ-બિહારી શાંગહાઇ પહોંચ્યો. ત્યાંના જર્મન કોન્સલે તેમનો સત્કાર કર્યો. આ પછી પણ એક કોન્ફ્રન્સ બોલાવવામાં આવી. તેમાં રાસ-બિહારી વગેરે હિન્દી વિપ્લવવાદીઓ, જર્મન એલચીઓ અને કેટલાક expert હાજર રહ્યા. અને એ સભામાંજ હથીઆરસહ સ્ટીમરો અને અર્થ સમસ્યાની ચર્ચા થઇ. પરંતુ આવાહનની સાથેજ વિસર્જનના મંત્રો બજાયા. અવની હિન્દમાં પાછો આવતાં રસ્તામાં સીંગાપુરમાં તેની નોટ છુક સાથે પકડાઇ ગયો.

હથીઆરવાળી સ્ટીમરો ગઇ ક્યાં ?

હથીઆરથી ભરેલી સ્ટીમર બંગાળ તરફ આવતી હતી તે અગાઉ જણાવ્યું છે. હાતીયા, કલકત્તા અને બાલાસોરમાં તે ઉતારવાની તૈયારીઓ થઇ હતી, તે પણ જણાવ્યું છે. પરંતુ તે ત્રણે સ્ટીમરો ગઇ ક્યાં ?

જે ત્રણ હથીઆરજાંઘ સ્ટીમરો હિંદ તરફ આવવાની વાત હતી તેમાંની જે ખરેખરજ એ રસ્તે આવતી હતી તેને આન્દામાનની નજીક અંગ્રેજ કુર્ઝર H. M. S. Cornwall એ કુબાડી દીધી. બીજી એ Henry S. અને Maverick ના માલિકોએ સંતત્રસ

કરી સુમાત્રા, જાવા વગેરે દક્ષીણુમાંના દક્ષીણુ સમુદ્રતા બેટામાં જઈ
હથીઆરો મેક્સીકોના પ્રસિદ્ધ બોમ્બેટીઆ વીલાને વેચી નાખી
પૈસા ખીસામાં મૂક્યા ! ત્યાર પછી ૧૯૧૬ માં Helfrich એ
બન્ને સ્ટીમરો અમેરિકાના વહેપારીને વેચી નાખી સ્વાધીનતાના
પ્રયત્નમાં હિન્દ અને જમ'ની વચ્ચે જે સંબંધ બંધાયો હતો તે એ
રીતે નિઃશેષ થયો. એ સંબંધમાં જમ'નીની શાહીવાદી સરકારે ત્રણ
મીલીયન ડૉલર (લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ) થી વધુ ખર્ચા
હતા. એ પછુ સત્યજ છે કે આ રૂપીઆનો કેટલોક ભાગ કેટલાક
કહેવાતા હિન્દી કુલિવાદીઓના ખીસામાં જઈને પડ્યો છે પરંતુ
મોટો ભાગ તો Helfferio, Rudde meer વગેરે જે બધા
જમ'નો એ સંબંધમાં આવ્યા હતા તેમનીજ તીજેરીમાં પાછો ગયો છે.

આ બધા કુલિવાદી પ્રયાસો વ્યર્થ જતાં પછુ કુલિવાદીઓએ
આમાંથી શીખામણ મેળવી છે કે સમાજના ઉપર પૈસાનો પ્રભાવ
કેટલો છે અને વિદેશમાંનું કાણુ કેવું સુહૃદ છે !

એટલું પછુ ચોક્કસ કે જમ'ની અને અંગ્રેજ પરસ્પર લડતા
હતા, પરંતુ બન્નેયનું લક્ષ્ય હતું એક-તે લક્ષ્ય જગતના ઉપર
શાહીવાદનો પ્રભાવ વિસ્તાર. આથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં અંગ્રેજોને કંઈક દુર્બળ
કરી નાખવાના હેતુથીજ જમ'નીએ હિન્દમાં બળવો જમાવવાનું
પ્રયત્ન કર્યું હતું. હિન્દની સ્વતંત્રતા મેળવે એમ તે ઇચ્છતું ન હતું,
પછુ સ્વાર્થેજ તેને એ કાર્યમાં ઉત્સાહીત કર્યું હતું.

વિદેશમાં લાગ્યા.

આ ભાવ વિદેશમાંના કુલિવાદીઓના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવાથી

તેમણે એ દીક્ષામાંથી પોતાની પ્રવૃત્તિ પાછી ખેંચી લીધી.

ધણાય વિદેશની સામુદાયિક ચળવળ તરફ આકર્ષાયા. આ બધાં કારણોથી હો. યા. ગમે તે કારણોથી હો. પણ વિદેશમાંના બંગ કુન્તિવાદીઓમાંના કોઇ કોઇ રૂશીઆના સોવીએટ દળમાં જોડાયા. કોઇ કોઈએ ત્યાં લગ્ન કર્યાં છે. માનવેન્દ્ર ઉર્ફે નરેન્દ્ર “માટી‘ન” અંગ્રેજ કન્યાને (હાલનુ નામ શાન્તિદેવી) ને પરણ્યો છે. અવનીએ એક રૂશીઅન રમણી સાથે લગ્ન કર્યું છે. સીંગાપુર કીલ્લાના કારાવાસ-માંથી પલાયન કરી અવની જવામાં ગુપ્તપણે રહેતો હતો. સોવીએટ ચળવળથી આકર્ષાઇ તેને કાર્યમાં પરિણત કરવા માટે અવનીએ જવા છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખાસ કરીને તો જવા ગવન‘મેન્ટ તેના સ્થાનની ખબર જાણી એવી વ્યવસ્થા કરતી હતી કે ત્યાં રહેવું તેને માટે અસંભવ થઇ પડ્યું હતું. નાસી જવાનો ઉપાય ન મળતાં એક ધનવાન યુરોપ જતી વ્યક્તિના નોકર તરીકે તે મોસ્કો આવ્યો ગયો. તે પ્રથમથી આવેલા નરેન્દ્ર અને બીજા કુન્તિવાદીઓને મળ્યો. અવની અને નરેન્દ્રને કેટલીક આંતર્ગતીક કોન્ગ્રેસમાં હિંદી પ્રતિનિધિ રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. બંગાળના કુન્તિવાદીઓ-માંના કોઇ કોઇ આ રીતે વિદેશમાં રહી બોલ્શેવીક રૂશીઆના ભાવથી ભાવુક થઇ પડ્યા છે.

આ તરફ હિંદમાં ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બળવાનો પ્રયત્ન બંધ થયો પછી તેજ વર્ષના માર્ચ માસમાં ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પાસ થયો. એ વખતે બર્મામાં (રંચુનમાં) પણ ધાંધળ મચ્યું. ત્યાંનું કાવતરું પણ જાહેર થઇ ગયું.

મકરણ ૧૭ મું. ક્રાંતિની અંતીમ જ્વાલા.

૧૯૧૬ માં પણ અંગાળમાં તથા અંગાળની બહાર ક્રાંતિવાદીઓ પુરજોરથી કામ કરતા હતા. તે વખતે બધાય પલાતક હતા. તેથી હંમેશાં તૈયારજ રહેતા. ગમે તે વખતે પકડાઈ જવાનો સંભવ ધણોજ હતો. પરંતુ તે વખતના જે પરિચાલકો હતા તે પકડાયા નહિ. ખુન, ચોરી, લુટ, વગેરે ચાલવા લાગ્યું.

૧૯૧૮ નો રેગ્યુલેશન.

૧૯૧૬ ની આખરમાં ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ બસંતકુમાર ચટોપાધ્યાયના ખુનના કેટલાક દિવસ ધરપકડ મજબુતપણે થવા લાગી. ઘેર ઘેર ગીરફતારી ચાલી. ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૯૧૮ નો રેગ્યુલેશન પણ ઉમેરાયો. જેઓ પહેલાં નજર કેદ હતા તેમાંનો ઘણો ભાગ State prisoner થઈ જેલમાં આવ્યો. તે વખતના ક્રાંતિવાદીઓનાં દુઃખની વાત તો જેને વિત્યુ હોય તેજ સમજી શકે.

બસંતકુમારના ખૂનીઓ.

બસંત આશુના ખુનમાં સંડોવાએલા બધા પકડાયા. સીડીશન કમીટી લખે છે કે:—

“આ ખુનનો પ્રયત્ન કરનારા ખુન થયા પછી થોડા દિવસમાંજ પકડાઈ ગયા, તેમાંના હાલ બે સ્ટેટ પ્રીજનર છે, અને એક જજી (નલિનીકાન્ત ઘોષ) પકડાયો છતાં દોલનદાથી નાસી ગયો. પાછળથી

૧૯૧૮ માં જન્યુઆરીમાં પોલીસની સાથે લડાઈ કરી પકડાયો. ચાર જણને રાજકેદી કરવામાં આવ્યા. પાંચમાને દોલન્દામાં અટકમાં રાખવામાં આવ્યો તે ત્યાંથી નાસી ગયો. હાલ (૧૯૧૮) માં તે પણ ગીરફતાર થયો છે.

છત્રીનો ઉપયોગ !

ધણા કુલિવાદીઓએ રસ્તામાં સામા મળતા. પોલીસની આંખમાં પણ ધુળ નાખીને પકડાતા બચી ગયા છે. તેમની પાસે એક છત્રીજ તેમનું સાધન હતું. ખારે માસ છત્રી તો હાથમાં ખરીજ. છત્રી તાપ તડકાંથી તો રક્ષણ કરતીજ. તે ઉપરાંત જે બાબુ સી. આઇ. ડી. અમલદાર જતો હોય તે બાબુ છત્રી જરા નીચી કરી દેવામાં આવે એટલે એ તરફથી મોઢું દેખાવાનો સંભવ રહેજ નહિ.

દોલન્દામાં ધણા કુલિવાદીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. રાત દહાડો પહેરે હતા ત્યાંથીએ તેઓ નાસી છુટ્યા છે. પકડવા માટે કેટલાય પ્રયત્નો છતાં પકડાતા નહિ. ન પકડાવા દેવા માટે તેમને અપાર કષ્ટ સહન કરવાં પડતાં તે એકાદ બે પલાતકના જીવન ઉપરથી સમજશે.

નલીની બાગચી.

તે મુરશીદાબાદનો હોઇ લાગલપુર કોલેજમાં તેને ભણવા મોકલવામાં આવ્યો. બિહાર પ્રદેશમાં તે કુલિવાદનો પ્રચાર કરતો. કેટલાક દિવસ પછી એ બંગાળી તરફ પોલીસની નજર પડી. નલીની ભણવાનું છોડી પલાતક (absconder) બન્યો. બિહારમાં તે એકદમ પકડા બિહારી બની ગયો. માથે ચોટકી, મોટા ઘોડીયાનો કચ્છ, બીહારી જામો,

અને મોઢામાંથી શુદ્ધ બિહારી ભાષાનોજ વરસાદ ! બિહારના જીલ્લે જીલ્લામાં અને સ્કુલ કોલેજમાં તે બિહારી બનીનેજ ચાલવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ પછી પાછો પોલીસની નજરે પડ્યો, પણ તે અંગાળી યુવક નહીની તરીકે નહિ. પોલીસો તેને બિહારવાસીજ સમજવા લાગ્યા તેને ન છુટકે બિહાર છોડવું પડ્યું. હવે નહીની અંગાળમાં આવ્યો. ડીપ્લુગટ થઈ ગૌહતી ગયો. ૧૯૧૭ની વાત છે. અંગાળ તે વખતે 'લાંગુ' હાટ હતું—ધરપકડ અને ઝડતીઓ ચાલુ હતી છેવટે કુલ્લિવાદીઓના આગેવાનો સમજ્યા કે અંગાળમાં રહેવું સહી સલામત નથી તે વખતે આસામમાંજ સારા સારા કમ'વીરોનો એક Reserve force રાખવાનું નક્કી થયું. નહીનીને ગૌહતી રાખવામાં આવ્યો.

પોલીસ માથે લડાઈ.

એક દિવસે પાછલી રાત્રે અંદુક પીસ્તોલના ધડાકાથી ગૌહતી-વાસીઓની નિદ્રા ઉડી ગઈ. ગૌહતીમાં ધાંધલ મચી ગયું. અરાદ જાગ્યું. એ. એ. એમ. એ. પાસ થયેલા બાબુઓ બોમ્બ પીસ્તોલ સાથે એક મકાનમાં રહેતા હતા. કોઈ પકડાયેલા કુલ્લિવાદી પાસેથી આતમી મેળવી ૧૯૧૭ના જાન્યુઆરીની ૯મી તારીખે કલકત્તાની પોલીસ એ મકાનને ઘેરી વળી. કુલ્લિવાદીઓ નિશ્ચિતપણે ઉંઘે એ અનેજ નહિં. આ રીતે રહેતી વખતે રીવોલ્વર બીજાનાની નીચે રાખી એક જાણને ચોકી કરવા બારી પાસે બેસાડીને સૂતા હતા. એ કલાકે પહેરો બદલાતો. કુલ્લિવાદીઓનો આ જાણે કિલ્લોજ હતો. પોલીસને જોતાંજ બધાંને ઉઠાડવામાં આવ્યા—પણ ગુપચુપ શું કરવું તે ક્ષણમાંજ નક્કી થયું. રીવોલ્વર અને પીસ્તોલથી સજ્જ થઈ

અધાએ અહાર આવી પોલીસના ઉપર ગોળીઓ છોડવા માંડી. શરૂ-આતમાં તો આ ઝોંચીતા હુમલાથી પોલીસોમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. તેમના ગભરાટનો લાભ લઈ ઘણા ક્રાન્તિવાદીઓ પર્વત તરફ નાસી ગયા, પરંતુ અપોરે અસંખ્ય પોલીસો રાઈફલ અને બંદુકથી સજ્જ થઈ પર્વતને ઘેરી વળ્યા તે વખતે પણ અન્ને તરફથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. પરિણામે અનેક જાણુ ધાયલ થઈ પકડાયા એ જાણુ નાસી ગયા તેમાં એક નક્કીનીજ હતો. છ દીવસની મુસાફરી પછી પહાડ ઓળંગી તેઓ લામડીંગ રેશને આવી પહોંચ્યા પણ એમ નાસી છુટવું કંઈ રહેલ હતું ? નહિ ખાવાનું, નહિ પીવાનું, નહિ ઉંઘવાનું, દિવસને રાત પહાડ ચઢવાના અને ઉતરવાના તે ઉપરાંત પોલીસનો ડર તો તેવોને તેવોજ. કદી ઝાડ ઉપર તો કદી પર્વતના સૌથી ઉંચા શીખર પર કે પથ્થરપર સુઈને રાત ગાળવી પડી હતી અવિશ્રાન્ત ઝડપથી ચડતાં ઉતરતાં હાથે પગે ફેલા પડ્યા હતા. તળીયાં મુઝી ગયાં હતાં આટલું પણ આકી હોય તેમ પહાડના વિષાકત જીવડા તેમને માથે અને પીઠ ઉપર ચોટી પડતા. ગમે તેટલા ઉખાડતાં ઉખડે નહિ. આ જીવડાના વિષના દુઃખથી જજ્જરિત થઈ તેઓ થાકી જતા. પર્વતમાંજ પ્રાણુ જવા જેવું લાગ્યું. છતાં મોતને માટે તેઓ આસા-મની પોલીસના હાથમાંથી છટક્યા-ગૌહતીથી નક્કીની જિહાર ગયો ત્યાં રહેવું સલામત ન લાગવાથી અંગાળામાં આવ્યો. હાવરા રેશને ઉતર્યા બાદ નક્કીનીએ જોયું કે કોઈ તેને લેવા આવ્યું ન હતું ક્રાન્તિવાદીઓ ક્યાં છુપાએલા હશે તે કોણ જાણે ? નક્કીને એ ભયનું કારણ જણાયું. સાથે હતી માત્ર એક રીવોલ્વર-ક્યાં જાય ? એક-

પખવાડીયાથી પણ વધુ વખતના ઉજગરા, અનિયમ અને અનાહારથી શરીર લથડી મધું હતું. એરી જીવડા તો હજી માથામાં અને પીઠે ચોટેલાજ હતા. હાવરાથીજ સખત તાવ ચઢ્યો. નિરપાય થઇ મેદાનમાંજ એક જાડ નીચે સુઇ ગયો દિવસ અને રાત સખવત્ ત્યાં પડી રહ્યો. ખીજે દિવસે સદ્ભાગ્યે એક પરિચિત ક્રાન્તિવાદીની નજરે તે પડ્યો. પેલાએ તેને ઉઠાવ્યો. આખે શરીરે બળીઆ નીકળેલા. ક્રાન્તિવાદીઓ બધાય પકડાઇ ગએલા. કલકત્તાની સ્થિતિ શોચનીય હતી. કોઇના હાથમાં પૈસા ટકા મળે નહિ. બેચાર જણુ જે હતા તેઓ પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા.

જીવ સટોસટની લડત.

કલકત્તાની એક નાની કોટડીમાં નલીનને રાખવામાં આવ્યો. બળી-આથી તેની આખો અને મોં ઢંકાઇ ગયાં હતાં. પૈસાને અભાવે સારવાર પણ ખરાબ ન થઇ. ખાવામાં માત્ર દહીંનું પાણી અને ખાંડજ. ત્રણ દિવસ તો બોલાયું નહિ. આ કોટડીમાં માત્ર એકજ ક્રાન્તિવાદી ગુપ્તપણે રહેતો હતો જે મૃત્યુ પામે તો રમશાનમાં લઇ જવા માણસોય ન મળે. આથી વધુ દુઃખના ડુંગર હોતા હશે? નલીની તેમાંથી પણ બચ્યો. સારો થઇ તેણે પાછો ઢાકામાં જઇ જુઝાઇ જતા ક્રાન્તિવાદને સતેજ કરવાનું માથે લીધું. નલીની સાથે તારીણી મમ્મદદાર બેઠાં. પણ પોલીસ તેમની પાછળજ પડી હતી. ૧૯૧૮ની પહેરમી જુનની સવાર નલીની અને તારીણી માટે બચકર નીવડી. એ કારમી સવારે પોલીસે તેમના આવાસને ઘેરી લીધો. બન્ને મોઢો પીસ્તોલ લઇ સામી જાતીએ લ.યા. આ જીવ સટોસટની લડત

હતી. અસંખ્ય પોલીસો ધાયલ થયા, પણ તારોણીને ગોળી વાગવાથી તે ત્યાંજ પડ્યો અને મૃત્યુ પામ્યો. નક્કીની હવે એકઝોજ પડ્યો. તેનો સાથી તો આ દુનિયાનો ત્યાગ કરીને જતો રહ્યો હતો. ગોળી-ઓનો મારો ચાલુ હતો, તેમાં નક્કીનીએ યાહોમ કરી ઝંપલાવ્યું પણ એટલામાં તો સનનન કરતી એક ગોળી આવી અને તેને વીંધી નાખ્યો. નક્કીની ભોંય પર પડ્યો એટલે તરતજ પોલીસે તેને પકડી લીધો. તેને તરતજ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યો જ્યાં આ જવાં-મદે સ્વાધીનતાની લડતમાં ઝઝૂમી પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. તેના છેલ્લા નિઃશ્વાસ સાથે ક્રાન્તિના અગ્નિની શેષ શિખા પણ લુપ્ત થઈ.

મહોત્તને થાપ.

બળવા વીર અવની મુખરજી સીંગાપુરમાં તેની નોટ બુક સાથે પકડાઈ ગયો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેને કીલ્લામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. છેવટે તેને કોર્ટ માથાંલની સજા થઈ. હવે નાસી છુટવું શી રીતે? અગ્નિયા દેશમાં કોણ મદદ કરે? પણ અવની ચાલાક હતો. તેણે કીલ્લાના જેલ ખાતાના વિદેશી અમલદારોની મહેરબાની મેળવી. અવનીને કીલ્લા બહાર કાઢવાનું નક્કી થયું. પરંતુ ત્યાર પછી સમુદ્ર ઓળંગવો શી રીતે? ચારે બાજુ સખત પહેરો કીનારા ઉપર ચઢતાં અને ઉતરતાં પોલીસની નજર પડે. પરંતુ અવનીએ કેટલાક જાપાનીઓ સાથે નૌકામાં આવી “જળકેલી” કરવાનો અભિનય કરતાં તે બીજે કીનારે આવી પહોંચ્યો. કદી નૌકામાંથી પાણીમાં કુદી પડે, કદી કીનારે નીકળે એમ કરતાં અવની કીનારેજ

રહી ગયો અને જપાનીઓ નૌકામાંજ રહ્યા. સુકાન ફેરવવું શરૂ થયું. પહેરગીરોએ ધાયુ" કે પાણીમાં રમનારા બધાય ચાલ્યા ગયા. એ રીતે અવની સીંગાપુરના કીલ્લામાંથી મ્હોતને થાપ આપી નાઠો. પછી જવું ક્યાં ? બધેય પકડાઇ જવાની ધાસ્તી. ન છૂટકે અવનીએ કીનારે કીનારે ચાલવું શરૂ થયું. ભયંકર પ્રાણીવાળા જંગલમાં થઇને ચાલવા લાગ્યો. ક્યાં જતો હતો તે પણ ખબર ન હતી. અબળો દેશ, ઉપર આકાશ, એક તરફ અનંત સમુદ્ર, બીજી તરફ અબેદ વન, આહાર નહિ, નિદ્રા નહિ. પરંતુ સદ્ભાગ્યે એ સમુદ્રના તીરને ધસાઇને એક નૌકા જતી જોઇ. ખારવા એની ભાષા ન સમજે, તે ખારવાની ભાષા ન સમજે. એ એક રીતે ઠીકજ થયું. તે કાણુ હતો તે જાણવાની આકાંક્ષા છતાં ખારવાઓ તે જાણી શક્યા નહિ. તેની પાસે જે થોડા પૈસા હતા તે તેણે ખારવાઓને આપી દીધા. તેઓ એ તરફનાજ એક ખેટના રહેવાસી હતા. તેઓએ તેને નૌકામાં લઇ લીધો. કંઈ ખાવાનું પણ ન આપ્યું અવની સુમાત્રા આવ્યો. ત્યાં પકડાઇ જવાના ભયે નોકર બની જઇને એક ગૃહસ્થની સાથે યુરોપમાં મોસ્કો શહેરમાં નાસી ગયો.

પરિશિષ્ટ અ

અંગાળાના ક્રાન્તિવાદીઓ ઉપર પોલીસે અત્યાચાર કર્યા હતા. એમ ધણી વાતો ધણે સ્થળે ચાલી હતી. ૧૯૧૬ ની આખરમાં લીપણ અત્યાચારની વાતો દેશમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.

શ્રી અરુણચંદ્ર ગુહા મીદનાપુરથી અંગાળ ગવર્નમેન્ટને દરખાસ્ત મોકલી. દરખાસ્તમાં બીજી વાતોમાં આ વાત પણ લખી હતી કે:

૧ અરજદારને કીડ સ્ટ્રીટની સ્પેશીઅલ બ્રેન્ચ પોલીસ ઓફીસમાં લઈ જતી વખતે કુરતાથી મારવામાં આવ્યો હતો. જેને પરિણામે તેને કપડામાં ઝાડો થઈ ગયો હતો. તેને દુકાનેથી ગીરફતાર કરતી વખતે જોડા તથા કપડાં પણ લેવા દેવામાં આવ્યાં ન હતાં.

૨ અરજદારને ૨૨ મી જુલાઈ સુધી (૮ મી જુલાઈએ પકડાયો હતો) કોઈ કોર્ટ આગળ ખડો ન કરતાં કીડ સ્ટ્રીટમાં જ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં અનાદાર અને પાશવી અત્યાચાર તેને સહન કરવો પડેલો.

૩ અરજદારને પહેલા પાંચ દિવસ ચોવીસે કલાક ઉભો રાખવામાં આવ્યો હતો એક ક્ષણ પણ તે ઊંઘી શક્યો ન હતો. એ અવસ્થામાં પણ અમાનુષિક અત્યાચાર ચાલુ જ હતા.

૪ અરજદારને તે વખતે જે ખોરાક આપવામાં આવતો હતો તે અખાદ્ય-ન ખવાય તેવો હતો. અને તેનું પ્રમાણ પણ જોઈએ તેનો ૧/૫ ભાગ હતો. જેને લીધે એ ૧૪ દિવસમાં તેનું વજન ૧૨ થી ૧૩ રતલ ઘટી ગયું.

૧૯૧૮ ના ઓગસ્ટના 'મેડન' રીવ્યુ'માં ચોક્કસ નોંધ જપાઈ છે, તેનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે:-

“જોગેશચંદ્ર ચેટરજી કે જે હાલમાં રાજશાહી જેલમાં રાજકેદી છે, તેણે નામદાર ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સીલને એક અરજી મોકલેલી તેની નકલ અમને ગયા માસની શરૂઆતમાં મળી છે. તેમાં અમાનુષિક અત્યાચાર અને દીલ ઉશ્કેરનારા વર્તનના આરોપ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમાંની એકજ ખીના પુરતી થઈ પડશે. તેના ગીરફતારીના પાંચમા દિવસે થું બન્યું તે કેદી નીચે મુજબ વર્ણવે છે:-

“પાંચમે દિવસે સાંજે આશરે પાંચ વાગે મને કીડ સ્ટ્રીટની ઓશીસે ફરીથી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં (પહેલે દિવસે હતો તે) અમલદારે ખીજા યુરોપીઅન પોપાકમાં સળંગ થએલા અમલદારના કહેવાથી ચાર જણ મળી મને પાંચખાનામાં લઈ ગયા. ત્યાં એક માણસે મારા હાથ પકડ્યા, ખીજાએ માથું પકડ્યું, પેલા યુરોપીયન ડેસમાં સળંગ થએલા અમલદારે મારાં નસકોરાં દબાવ્યાં અને મતાદારે ઝાડો અને મુત્ર એકઠાં કરી મારા મોઢા ઉપર નાખ્યાં. પછી તેઓ મને મારી કોટડીમાં લઈ ગયા પણ મને ધોવા ન દીધું. આ બધા દિવસોમાં મને નલાવા દેવામાં પણ ન આવ્યો અને મને ખોરાક પણ સુદમજ આપવામાં આવતો.”

આ અરજી વાંચસરોય સાહેબના હાથમાં પહોંચી છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી. જો તે ન પહોંચી હોય તો અમને આશા છે કે તેઓ નામદાર આ અરજી તેમની પાસે રજુ કરવાનો હુકમ કરશે અને આને માટે ખુલ્લી તપાસ કરાવશે.”

શ્રીયુત્તર જોગેશ્વર ચેટરજીની અરજીના જવાબમાં સરકારે જણાવ્યું હતું કે તેનો અભિયોગ મિથ્યા હતો.

એ જે હોય તે ખરૂં. મીસીસ એની બીસેન્ટને બે કાગળો મળ્યા હતા તેમાં અનેકના ઉપર અત્યાચારો કર્યાની વાતો લખી હતી. મીસીસ બીસેન્ટે એ કાગળોને આધારે સરકારને તેમાંના સત્યાસત્યની તપાસ કરવા વિનંતી કરી. પરિણામે એક તપાસ કમીટી બેઠી. મીસીસ બીસેન્ટના બીજા કાગળોમાં અગીયાર જણનાં નામ હતાં. કમીટીમાં તેમની બુબાની લીધી. એ અગીયાર જણનાં નામ કુતુબદિયાર ડેટેનુરાએ મોકલ્યાં હતાં એમાં શક નથી. કમીટીએ તપાસમાં સી.આઇ.ડી.ના મુખ્ય અમલદારોની બુબાની લીધી. એન. મી. સ્ટીવન્સન મૂર અને સર બી. સી. મીત્તર આ તપાસ કમીટીના મેમ્બર હતા. કલકત્તા રાઇટ્સ બીલ્ડીંગમાં બુબાની લેવાઇ હતી. પુર્વોક્ત આવેદનકારી અરજી પણ બુબાની આપી હતી.

બંગાળની સીવીલ રાઇટ્સ કમીટીના સેક્રેટરીએ બંગાળ સરકારને આ કમીટીના રીપોર્ટની પત્રદ્વારા માગણી કરી હતી. ગવર્નમેન્ટ તરફથી ૧૯૧૮ના જુલાઇની ૧૧મી તારીખે પત્રનો જવાબ દેવામાં આવ્યો હતો કે:-“ રીપોર્ટનો જે અંશ સરકારને બહાર પાડવાનો યોગ્ય લાગ્યો હતો તે છાપાદ્વારા બહાર પડી ગયો છે.” ૧૯૧૮ની ૪થી જુલાઇએ “ઇંગલીશ મેન”માં એન. સ્ટીવન્સન મૂર અને સર બી. સી. મીત્તરનો રીપોર્ટ બહાર પડ્યો હતો. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અગીયાર જણમાં ચાર જણ સાક્ષી આપવા આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે તેઓ કમીટીની પાસે કશીજ સાક્ષી નહિ આપે.

એ જણ સક્ષી આપતાં બોલ્યા કે તેમના તરફથી જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તે ખોટો છે. એક જણે સામાન્ય અત્યાચારની વાત કરી હતી, પણ કમીટીએ તે માની ન હતી. પણ બાકીના ચાર જણ ક્ષેત્ર મોહનસીંગ, અસુતોષ કાહીલી, અરુણ અને અનન્તે કમીટી પાસે અત્યાચારની વાત કરી. પરંતુ કમીટીએ ખાસ તપાસ કરીને જોયું હતું કે એ આરોપ એકદમ પાયા વગરનાજ હતા.

ખરું કોણ ?

આ રીતે જુદા જુદા પ્રકારના અત્યાચારની વાતો દેશમાં ફેલાઈ. અરુણએ થઈ, જવાબ આવ્યા અને તપાસેય થઈ. જેના ઉપર અત્યાચાર ગુજર્યો હોય અને જેણે અત્યાચાર ગુજર્યો હોય તે બેજ જાણે કે ખરું શું, અને ત્રીજો જાણનાર તો સર્વવ્યાપી પ્રભુ ! પરંતુ આ અત્યાચારની વાતો એટલી પ્રસરી હતી અત્યાચારિતોએ પોતાના નિમ્નહની વાતો એવી સ્પષ્ટભાવે વ્યક્ત કરી હતી કે કુલ્લિતવાદીઓ અને દેશવાસીઓએ તે સત્ય જ માની લીધી હતી.

પરિશિષ્ટ. વ

૧૯૧૮ પછી બંગાળા ક્રાન્તિવાદીઓનું અસ્તિત્વ બહુ જાહેર નહોતું આવતું. ધણાએ કમંવીરો પકડાઈ મયા હતા. સગ્ન પામ્યા હતા, ધણા મૃત્યુ પામ્યા હતા, તે ઉપરાંત કેટલાક પલાતક હતા. અમરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, જરદુ ગોપાળ મુખોપાધ્યાય, અતુલચંદ્ર ઘોષ વગેરે ચંદનનગરના શ્રીયુત મોતીલાલ* રાયને મધ્યસ્થ કરી સી. આઈ. ડી. ખાતાના ઉપરી સાથે શરત નક્કી કરી ૧૯૨૧ માં જાહેર થયા હતા.

૧૯૨૦ ની સાલમાં રીફોર્મ એક્ટની સાથે સમ્રાટનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું. તેને પરિણામે ધણા નજર કેદીઓ મુક્તિ પામ્યા. મુક્ત રાજકેદીઓને જુદા જુદા પ્રકારે મદદ કરવાના જેમણે પ્રયત્ન કર્યા હતા તેમાં સ્વ. દેશમંદુ દાસ, બી. સી. ચેટરજી, આઈ. બી. સેન, કુમાર કૃષ્ણ દત્ત, વાય. એમ. સી. ના હિન્દ વિભાગવાળા મી. આર. ઓ. રાહા વગેરેનાં નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે.

અસહયોગનો મંત્ર.

આ પછી કલકત્તા રેપેશીઅલ કોન્ગ્રેસમાં મહાત્મા ગાંધીએ અસહયોગનો મંત્ર પહેલવહેલો જાહેર કર્યો. અસહયોગ—ખીલાફતે આખા ભારતના રાજનૈતિક આન્દોલનમાં નવું ચેતન રેડ્યું. અસહયોગનાં ધણાં તત્વો ક્રાન્તિવાદી ગૃહણ કરી ન શક્યા છતાં એ

---

*આ મોતીલાલ ઘોષ હાલમાં “ પ્રવતક સંઘ ” તથા “ પ્રવતક ” માસિકદ્વારા ધણું દેશહિતનું કાર્ય કરે છે.

આન્દોલનમાં સ્વદેશી પશુ હતું અને આમ વર્ગ સાથે સહકારનો આવ હતો. તેથી ધણા ક્રાન્તિવાદીઓ તે પ્રત્યે ખેંચાયા. એ નવીન પ્રવૃત્તિમાં નાગપુર કોન્ગ્રેસ પછી એમાં જોડાયા.

ક્રાન્તિ આન્દોલનને લગતાં ખુન કે લુટ વગેરે કાર્ય પાછળથી બંગાળામાં ધણા દિવસ જાહેરમાં આવ્યાં નથી. પરંતુ કલકત્તા શાંખા રિતોલા પોસ્ટ માસ્તરના હત્યાકાંડમાં વરેન ઘોષ પકડાયો. (૧૯૨૨) પુરાતન પદ્ધતિકુમે ચાલતા એક દળની વાત બહાર આવી. સંતોષ મિત્ર વગેરે એ સંબંધમાં પકડાયા. અલીપુર બીજો કાવતરા કેસ ચાલ્યો, પરંતુ મામલો હિડી ગયો. માણેકતોલામાંથી બોમ્બ મળી આવ્યા. યશોદા અને અવનીને સજા થઈ. યશોદા યક્ષ્મા રોગથી માર્યો ગયો.

પરંપરા.

ત્યાર પછી મી. ટેગાટનું ખુન કરવા જતાં બૂલથી મી. કે નામના એક અંગ્રેજનું ખુન થઈ ગયું. એ આરોપ માટે ગોપીનાથ સાહા પકડાયો, અને તેણે પોતે કબુલ કર્યું કે તેણે બૂલથીજ મી. કેની હત્યા કરી નાખી તે માટે તે દુઃખીત છે. તે તો મી. ટેગાટનુંજ ખુન કરવા ઇચ્છતો હતો. આ સ્વીકારોક્તને માટે ગોપીનાથને ફાંસી થઈ.

૧૯૨૩ માં દીલ્હીની સ્પેશીઅલ કોન્ગ્રેસ પુરી થતાં બંગાળાના છુટા થયેલા કેટલાક જૂતપૂર્વ ક્રાન્તિવાદીઓને પોલીસે રેગ્યુલેશન કાર્ય કર્યાનું જાણ્યામાં ન હતું. કદાચ કંઈ કરી બેસે તેથી સાવધાનીથી પોલીસે તેમને અટકમાં લીધા. એના એક વરસ પછી બંગાળના

ખીજી પણ કેટલાક છુટા થયેલા રાજકેદીઓને સરકારે અટકમાં લીધા તેમાં તે વખતના કલકત્તા કોરપોરેશનના ચીફ એકઝીક્યુટીવ ઓફીસર શ્રી. સુભાષચંદ્ર બસુ પણ હતા.

ત્યાર પછી ચાલ્યો કાકોરી ટ્રેન ડેકોઇટી કેસ. દક્ષિણેશ્વર અને શોભા બગ્ગરમાં બોમ્બે દેખાવ દીધો. દક્ષિણેશ્વર બોમ્બ કેસમાં જેમને સજા થઇ હતી તેમણેજ અલીપુર જેલમાં સી. આઇ. ડી. ખાતાના ઉચ્ચ અમલદાર ભૂપેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનુ ખુન કર્યું. એને પરિણામે પ્રમોદરંગન અને અનન્તહરિને મહોતની સજા થઇ.

કાકોરી ટ્રેન ડેકોઇટી કેસને અંગે એક ખીજી કાવતરાનો મામલો ઉભો થયો. પહેલાં કાશી કાવતરા કેસમાં સજા પામેલો શચીન્દ્રનાથ સન્યાલ કલકત્તામાંજ પકડાયો અને સમ્રાટના વિરુદ્ધ યુદ્ધ જગાવવાના કાવતરાના કેસનો આરોપી બન્યો. આ કેસમાં ૪૫ જણને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા અને ૧૫૦ ઘરની ઝડતી લેવામાં આવી. કાકોરી કાવતરા કેસ ઉત્તર હિંદમાં થયો અને તે કાવતરામાં બંગાળી નહિ એવા સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક માણસો હતા, છતાં કેસમાં બહાર આવ્યું કે આ કાવતરાનું મુળ હતા જોગેશચંદ્ર ચેટરજી, શચીન્દ્રનાથ સન્યાલ અને ખીજાઓ.

આ કેસમાં ઘણી કડક સજા થઇ હતી એમ સાધારણ મનુષ્યોનું પણ માનવું છે. આના પહેલાં કોઇ પણ કાવતરા કેસમાં આટલી કઠોર સજા થઇ ન હતી. સજા પામેલા આ આરોપીઓના આદર્શ અને

કર્મ માંગ સંબંધી કંઈ ન જોવાતાં તેમનાં કર્મ ફળ, તેમના કર્મના શુભાશુભ દુઃખ, કષ્ટ વગેરે તેમણે જે ઠેક સુધી દબતાયી સહન કર્યા છે એ પણ અંગાળના ક્રાન્તિવાદી આન્દોલનની એક દિશા છે. આ મામલામાં રાજેન્દ્ર લાહીડીને ફાંસી થઈ. તે પકડાયો ત્યારે એમ. એ. જાણુતો હતો. ફક્ત ૨૧-૨૨ વર્ષનો જ તે નૌજવાન હતો.

શાહજહાંનપુરના પંડીત રામપ્રસાદને ફાંસી થઈ. અસફકઉલ્લા (શાહજહાંનપુર નીવાસી) ને પણ ફાંસી દેવાઈ. અસફકઉલ્લા જાતે પકાણુ હતો. ક્રાન્તિ આન્દોલનમાં હિન્દી મુસલમાનને આ પહેલી ફાંસી.

ઠાકુર રોશનસીંગ પણ ફાંસીને માંચડે ચડ્યો. અસહયોગ આન્દોલન વખતે તેને પ્રથમ સજા થઈ હતી. તે બરેલીનો રહીશ હતો.

જોગેશચંદ્ર ચટોપાધ્યાય, શમીન્દ્રનાથ સન્યાસ, ગોવિન્દચંદ્ર કર, મુકુન્દીલાલ ગુપ્ત, શમીન્દ્રનાથ બક્ષી, એ બધાને જન્મ કાળાપાણીની સજા થઈ. મન્મથ ગુપ્તને ૧૪ વરસ, સુરેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યને ૧૦ વરસ, વિષ્ણુશરણ દુલ્લીસને ૧૦ વરસ, રામકૃષ્ણ ક્ષેત્રીને ૧૦ વરસ, રાજકુમાર સિંહને ૧૦ વરસ, તે ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાકને સજા થઈ.

કાકેરી કેશ પછી દેવધર કાવતરા કેસ થયો. દેવધર કાવતરા કેસમાં સરકારે ભારતબાપી વિરાટ કાવતરાનો આરોપ આણ્યો. પરિણામે અલ્હાબાદના શૈલેષ ચક્રવર્તી વગેરે દસ જણને કેદની સજા થઈ.

પરિશિષ્ટ ક

કાવતરા કેસો.

અત્રે આખા અંગાળમાં જુદાજુદા જીલ્લામાં જુદાં જુદાં દબોમાં ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય જે બધી ઘટનાઓ બની ગઈ છે, જે બધા કેસો થયા છે, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપીએ છીએ. અંગાળમાં ક્રાન્તિ આન્દોલનનો સૂત્રપાત થયો ૧૯૦૪ની સાલથી બારીન્દ્ર પ્રમુખ “યુગાન્તર દળ”ની વ્યક્તિઓદ્વારા એ વખત (૧૯૦૫)માં અંગલંગ નાં આન્દોલન પણ શરૂ થયાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. આ યુગાન્તર દળના કમીઁઓજ ૧૯૦૮ની સાલમાં મુરારી પુકુર બાગમાં પકડાયા-બારીન્દ્રે પોતાની જુબાનીમાં કહ્યું છે કે ૧૯૦૭ થી ૧૯૦૮ સુધી તેણે ૧૪-૧૫ ત્યાગી યુવકોને ભેગા કર્યા હતા. અને તે તથા ઉપેન્દ્ર વગેરે તેમને ધર્મ અને રાજનીતિ શીખવતા-બાવિ ક્રાન્તિની તૈયારી. એ માટે તેઓ માત્ર તૈયાર હતા તેને માટે સામાન્ય હથીઆરોજ તેમણે ભેગાં કર્યાં હતાં. બારીન્દ્રે જણાવ્યું હતું કે તેણે ૧૧ પીરતોલ ૪ અંદુક અને એક તોપ ભેગી કરી હતી. ઉદ્ધાસકર દત્ત પોતેજ બોમ્બ બનાવતાં શીખ્યો હતો. હેમચંદ્ર દાસ પોતાની મીઠકતનો લાગ વેચી નાખી તે પૈસા વડે પેરીસ જઈ બોમ્બ બનાવતાં શીખી આવ્યો અને બન્ને જણાં બોમ્બ બનાવવાના કાર્યમાં પકડાયા-આ વાત બારીન્દ્રની જુબાનીમાં બહાર આવી એ કેસના આરોપી નરેન ગોસ્વામીએ તાજ તરફના સાક્ષી (એમ્પુવર) થઈને જે જુબાની આપી તેમાં અંગાળના ધણા મુખ્ય માણસો સંડોવાયા.

અમીપુર કાવતરા કેસ.

૧૯૦૮માં આ કેસ શરૂ થયો. બંગાળમાં રાજ્ય વિરુદ્ધ યુદ્ધનો પ્રયત્નનો કેસ આ સૌથી પહેલોજ. કેસમાં બાર જણોને સજા થઈ. આ દળનું મુખપત્ર “યુગાન્તર” બંગાળમાં ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરતું. મુરાદી પુકુરમાંથી બોમ્બ મળી આવ્યા. રાજ્ય નવકૃષ્ણ સ્ટ્રીટમાંથી પણ બોમ્બ નીકળ્યા—ત્યાં હેમચંદ્રદાસ બોમ્બ બનાવતો હતો. બીજા જગ્યાઓએ પણ હથીઆર રાખવામાં આવતાં. દેવધરમાં “શીલ લોજ” માં પણ ક્રાન્તિવાદીઓનો અડો હતો. ચીફ જસ્ટીએ ચુકાદો આપતાં કહ્યું કે આ દળમાં શિક્ષિત અને પ્રબળ ધર્મવિશ્વાસી લોકોને લેવામાં આવતા.

આ કાવતરામાં ઘણા માણસો સડોવાયા નહિ છતાં જુદી જુદી દીશાએ જોતાં આ કાવતરા કેસે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પ્રથમ કેસ આજ-પડયંત્રકારીઓએ થયેલ નિઝરતાથી કૌશલબુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. બારીન્દ્ર હેમચંદ્ર, ઉપેન્દ્ર, ઉલ્લાસકર, અવિનાશ, હર્ષકિશ, કાન્નિલાલ, વીરેન્દ્ર ઘોષ, નરેન્દ્રલાલ બક્ષી, વિભુતિ સરકાર, સુધીર સરકાર, ઇન્દુ ભૂષણ ઘોષ (આન્દામાનમાં આત્મ હત્યા કરી) વગેરેને આ કેસમાં સજા થઈ. મુજફ્ફરપુરના ખુતને આ કેસ સાથે સડોવવામાં આવ્યું હતું.

હાવરા કાવતરા કેસ.

૧૯૧૮ની સાલમાં નની ચુપ્ત, જતીન્દ્રનાથ મુખરજી, વગેરે ૪૬ જણની સામે ૧૨૧ ક (રાજ્યના વિરુદ્ધ કાવતર) કલમ મુજબ

કામ ચલાવવામાં આવ્યું. ૪૬માંથી ૭ જળુ વિરૂદ્ધ કેસ ચાલ્યો. કાવતરાનું સ્થાન શિવપુર (હાવરા) અને બ્રીટીશ હિન્દના બીજા ભાગો હતા. આરોપીઓને કેટલાંક જુદાં જુદાં દળમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા-જેમકે (૧) શીવપુર (૨) કુરચી (૩) ખીદીરપુર (૪) ચીંગડીપોતા (૫) મજલપુર (૬) હલુદ્યાડી (૭) કૃષ્ણનગર (૮) નાટોર (૯) ઝાઉગાછા (૧૦) યુગાન્તર (૧૧) છાત્રભંડાર (૧૨) રાજશાહી (રામપુર બોઆલીનું દળ) આ કેસ ટક્યો નહિ. ન્યાયાધીશે ચુકાદામાં કહ્યું કે જો કે જુદાં જુદાં દળોએ નાના પ્રકારના અપરાધજનક કાર્યો કર્યા છે ખરાં, પરંતુ જુદાં જુદાં દળને આ એક કાવતરામાં લાવી શકાય નહિ. માત્ર આ કાયદાની બારીકીથીજ ધણા આરોપીઓ આ કેસમાંથી છુટી ગયા. માત્ર છ જળુને સજા થઇ. તેઓ હલુદ્યાડી ડોકાઇટી (ધાડ અને લુટ) માં સંડોવાયેલા હતા. ઉપરોક્ત જુદાં જુદાં દળમાંથી રાયતા, નેત્રા, હલુદ્યાડી વગેરે બહુ લુટ અને ધાડ થઇ હતી એવો આરોપ હતો.

ખુલના કાવતરા કેસ.

૧૯૧૦ ની સાલમાં ૪૭ જળુને નામે રાજા વિરૂદ્ધ યુધ્ધના કાવતરાનો કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. તેમાં ૪૪ જળુને સેશન્સ કમીટ કર્યા. ૧૯૧૧ ના ઓગસ્ટમાં સેશન્સ જળે ૩૬ જળુને દેશનીકાલની અને સખત કેદની સજા કરી આ માટે હાઇકોર્ટમાં અપીલ થઇ તેમાં ૧૪ જળુની સજા ઓછી થઇ અને બાકીના ૨૨ જળુ છુટી ગયા.

આ કેસ ઢાંકા અનુશીલન સમિતિ ઉપરજ ચાલ્યો હતો. આ સમિતિના “પ્રતિષ્ઠા પત્ર” ના પહેલા અને છેલ્લા ભાગ “પરિદર્શકનું કર્તવ્ય” “સંપાદકનું કર્તવ્ય” વગેરેની આલોચના કરી મુખ્ય (સ્વ. આશુતોષ મુખોપાધ્યાય) એ સમિતિએ પોતાની unnamed secret રક્ષા કરવા માટે, નેતાનો આદેશ વગર વિચારે માની લેવાનો ખાસ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. પ્રતિષ્ઠાપત્રનો પહેલો ભાગ અતિ સાધારણ હતો. છેલ્લા ભાગમાં “મંત્ર ગુપ્ત” ના ઉપર બહુજ ભાર દેવામાં આવ્યો હતો. પરિદર્શકના કર્તવ્યમાં ગામડાના સમાચારની નોંધ રાખવાનો ઉપદેશ હતો. ગામના રસ્તા, ઘાટ, નદી વગેરે ક્યાં અને કેવા છે તેના સમાચાર અને ખીજા સમાચાર જેવા કે વસ્તીની સંખ્યા, તેમના વિભાગ, વહેપાર રોજગાર મેળા વગેરેના સમાચાર પરિદર્શકે મેળવવાના હતા અને તેના નકશા તૈયાર કરવાના હતા.

આ કેસમાં સરકાર તરફથી ઘણા સાથીઓ રમુ થયા, પણ આરોપ જોઈએ તેવો સાબીત થયો નહિ. ઉપરના કાગળો ન મળ્યા હોત તો કાવતર સાબીત કરવું બહુ કઠણ થઈ પડત. હાઈકોર્ટે નકો કયું કે સમિતિના સભ્યોની નિયંત્રણની નિયમાવળી હતી. એ બધા ઉપરથી સાબીત થાય છે કે સમિતિએ પોતાની “મંત્ર ગુપ્ત” (unnamed secret) નું રક્ષણ કરવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. એને માટે અંદરના સભાસદોમાં પણ આલોચનાનો નિષેધ હતો. હાઈકોર્ટે ચુકાદો કર્યો કે:—

(૧) સમિતિ ગુપ્તતા બહુજ સખ્ત રીતે રાખતી હતી, મંત્ર-ગુપ્તી જાહેર ન થાય તે માટે બધા ઉપાયો યોજવામાં આવતા.

(૨) સભ્યો મંત્રગુપ્તિની પ્રતિજ્ઞાનું “વ્રત” લેતા, અને લશ્કરી નિયમને અનુસરતુ જીવન ગાળતા.

(૩) ઢાકા સમિતિ કેન્દ્ર હતી. તેની નીચે બીજી શાખા સમિતિઓ કાર્ય કરતી.

(૪) સભ્યોને કાલો મૂતિની સન્મુખ અત્યંત કઠોર પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી.

(૫) બહારનો માણસ સમિતિમાં પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના દાખલ થતો, તો તેણે જે બધી વાત જાણી હોય તેનો નાશ કરવામાં આવતો.

(૬) સમિતિનું ક્ષેત્ર આખા અંગાળમાં વિસ્તારવાનું હતું. દરેક નાના ગામ કે નગરના સમાચાર મેળવવામાં આવતા અને નકશા તૈયાર કરવામાં આવતા.

(૭) પુલ્લીન બીહારી દાસનો ઉદ્દેશ હતો એક Imperium in imperis સ્થાપવાનો અને જાતે તેના નેતા થવાનો.

(૮) નેતાના ઉપર દરેક જાતના કર્તૃત્વનો ભાર રહેતો.

(૯) આ સમિતિના ઘણા સભ્યો બ્રિટીશ સરકારના વિદેશી હતા.

(૧૦) બહારના લાડી, છરા, ડીલ, કુરતી, વગેરે ખેત્યા પછી સભ્યો પરિવર્ષકતા કર્તવ્યમાં લખેલા “ગુપ્ત” કાર્ય સંબંધી અંદર અંદર ચર્ચા કરતા-આ સમિતિ એક કાન્તિ સમિતિ હતી.

બરીસાલ કાવતરા કેસ.

૧૯૧૩માં નરેન્દ્રમોહન સેન, રમેશચંદ્ર આચાર્ય વગેરે ૪૪ જાણીના સાથે યુદ્ધના આરોપ માટે સમન્સ નીકળ્યા તેમાં ૩૭ જાણી

ને ગીરફતાર કરી શકાયા. રજનીકાન્ત દાસ અને ગીરીન્દ્ર દાસ તાજ તરફના સાક્ષી થયા. ગીરીન્દ્રનો બાપ એડીશનલ મેજિસ્ટ્રેટ હતો. સાત જણને જલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અને બે જણને સેશન્સ જજે છોડી મૂક્યા. બાર જણ-રમેશ, ફેલુરાય વગેરેએ બધી જોખમદારી માથે લઈ આરોપ સ્વીકારી લીધો અને બાકીના સામેથી સરકારે કેસ પાછો ખેંચી લીધો. આ કેસમાં સરકારની સાથે આરોપીઓને શરત થઈ હતી તે મુજબ બાર જણે ગુન્હો કબુલ કર્યો. પરિણામે બીજાઓ સામેથી સરકારે કેસ ઉઠાવી લીધો અને શરત મુજબ જેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમને પણ અમુક મુદત જેલવાસ પછી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. કેસના ચુકાદામાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે:-

(૧) આરોપીઓ બધાય નાની ઉંમરના છે, (૧૯ થી ૨૯ વરસના)

(૨) તેઓ બીજાના આદેશથી યંત્રવત ચાલ્યા હતા. એ પરિચાલકોને પકડવાનું સંભવીત બન્યું નથી, અને તેમનો પરિચય પણ પોલીસ જાણતી નથી.

(૩) બાર વરસ સુધી આ આન્દોલન ચાલ્યું હતું.

(૪) ડિસ્ટ્રીક્ટ ઓર્ગેનાઇઝેશન સ્કીમ (District organization Scheme) માં વિદ્યાર્થીઓમાં કેવી રીતે કામ કરવું તથા બીજાં ક્ષેત્રોમાં કેવી રીતે કામ કરવું તે બતાવવામાં આવ્યું હતું.

(૫) નાની ઉંમરના યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓજ આ આન્દોલનના પરિચાલક હતા. બરીસાલમાં આ દળના નેતા રમેન્દ્ર આચાર્યની ઉંમર માત્ર ૨૧ વર્ષનીજ હતી.

બરીસાલ કાવતરાનો બીજો પર્યાય.

પહેલા કેસમાં જેઓ પલાતક હતા તેમને જુદે જુદે સ્થળેથી જુદે જુદે વખતે પકડવામાં આવ્યા હતા. બીજા પર્યાયમાં (૧) મદનમોહન ઉર્ફે મદનચંદ્ર ભોમીક ઉર્ફે કુલદાપ્રસાદ રાય. (૨) ત્રેલોક્યનાથ ચક્રવર્તી ઉર્ફે કાલીધર ચક્રવર્તી ઉર્ફે વીરગજાન્ત ચક્રવર્તી ઉર્ફે મહારાજ. (૩) ખગેન્દ્ર ચૌધુરી ઉર્ફે રમેશચંદ્ર દત્ત ઉર્ફે પરિતોષ પકડાયા. કેસમાં સજા થઇ. એમાં નિર્ણય થયો કે બરિસાલ સમિતિ એ ઢાકા સમિતિનું અંગજ હતું. આ સંબંધનો મુખ્ય અડો સોનારંગ જાતીય વિદ્યાલય હતું. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ કામ કરવાના ઉદ્દેશથી જ ત્યાં રહેતા. બરીસાલ કેસનાં “કેમ” overt act ગળીને નીચેની ઘટના ચુકાદામાં નક્કી થઇ.

હલદીયા ઘાટ, કઝાગાંવ, દાદપુર, પન્ડિતસર, ગાંવદીયા, સુકધર, કાઉચકુરી, બિરંગલ, પાનાન, કુમીદલા અને લાંગલખંદ એટલાં સ્થળોએ ઘાડ પાડી લુંટ ચલાવીને, ગોલકપુરની ખંદુકની ચોરી, શારદા ચક્રવર્તીનું ખુન વગેરે.

બરિસાલનું ખુન, બરિસાલ ઇન્સ્પેક્ટરનું ખુન, રાજકુમાર રાય (માયમેનસીંગનો ઇન્સ્પેક્ટર)નું ખુન, મોલ્લીબજારમાં બોમ્બ ફુટયો, સોનારંગનું ખુન, રાહિત ભોગનું ખુન, વગેરે પણ આ કેસમાં તાજ તરફના સાક્ષી પ્રિયનાથ આચાર્યની જુઝાનીમાં જાહેર થયાં હતાં.

રાજાબજાર બોમ્બ કેસ.

મોલ્લીબજારના બોમ્બના ઘડાકા પછી સીલહટના ડેપ્યુટી કમીશનરના પરવાનાથી કલકત્તા પોલીસે રાજાબજાર અપર સરકયુલર

રોડની એક ઝડતી લઈ અમૃત હાજરા ઉર્ફે શશાંક હાજરા વગેરે ચાર જણને ગીરફતાર કર્યા. પાછળથી ખીજા બે જણ પણ પકડાયા. ત્યાં બોમ્બ બનાવવાનો સરંજામ પણ મળી આવ્યો. એ બોમ્બની રીત ડલહાઉસી સ્કવેર, મીદનાપુર એમ્રુવરના ઘરમાં ૧૯૦૯ માં નાખવામાં આવેલો તે, દિલ્હીમાં વાઇસરોય ઉપર નાખવામાં આવેલો તે મોલવીઅમર, લાહોર (૧૯૧૩) માયમેનસીંગ (૧૯૧૩) અને ભદ્રેશ્વર (૧૯૧૩) ના બોમ્બના જેવીજ હતી એમ ન્યાયાધીશે નક્કી કર્યું. શશાંક ઉર્ફે અમૃત હાજરાને ઘેરથી આ બોમ્બ મળી આવ્યો, તેથી ન્યાયાધીશે તેને કાવતરામાં સંડોવાયેલો ધાર્યો. ખીજાઓને તેમાં સંડોવાયેલા ન માન્યા. શશાંકને સખત સજા થઈ. આ બધા અનુશીલનનાજ માણસો હતા એમ કેસમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું.

ફરીદપુર કેસ.

ફરીદપુર (મદારીપુર) કાવતરા કેસમાં પૂર્ણચંદ્ર દાસ વગેરે ધણાને પકડવામાં આવ્યા. પરંતુ પોલીસે ઠેઠ સુધી કેસ ચલાવ્યો નહિ. છ માસ સુધી કેસ ચલાવી સરકાર તરફના સાક્ષીને અભાવે કેસ ખેંચી લેવામાં આવ્યો. સરકાર તરફના કોન્સલ મી. એન. ગુપ્તે કહ્યું કે સાક્ષીઓ ખીકને લીધે સાક્ષા આપવા ઇચ્છતા નથી. તેથી કેસ ચલાવવો અસંભવીત ગણી સરકાર કેસ પાછો ખેંચી લે છે. આ સંબંધમાં સાક્ષીઓને દમદારી આપી ખીક બતાવવાના આરોપસર વામનચંદ્ર ચક્રવર્તીને સજા થઈ.

આ ઉપરાંત ખીજા ધણા કેસો થયા હતા. કાઠમાં આરોપીઓને સજા થઈ હતી, કાઠમાં ધૂરી ગયા છે. ખીજો અક્ષીપુર કેસ,

શાંખારીતોલા કેસ, કાકારી, દેવધર, દક્ષિણેશ્વર, શોભાબનર, મુખીઆદ રટ્ટીટ બોમ્બ કારખાના સંબંધનો કેસ વગેરેનાં વિવરણનો કામ-રીપોર્ટ પ્રકાશિત ન હોવાથી અત્રે લખવું અશક્ય છે.

અંગાળમાં ક્રાન્તિ આન્દોલન જાહેરમાં ૧૯૦૬ માં આવ્યું. અલખત, બારીન્દ્ર વગેરેના પ્રયત્નોથી ૧૯૦૨-૦૩ માંથીજ ક્રાન્તિ આન્દોલન સંબંધી ગુપ્ત સમિતિનો સૂત્રપાત થયો હતો.

શરૂઆતમાં ક્રાન્તિવાદીઓના જંગી વિભાગ (violence department) નું કાર્ય એટલું બધું સફળ થયું નહિ. સફળતા મેળવવા ક્રાન્તિકારીઓમાં તે વખતે તેવો દ્રઢ સંકલ્પ પસંદ ન હતો. ૧૯૦૬ માં રંગપુરમાં ક્રાન્તિકારીઓ લુંટ કરવા જતાં તે ગામમાં એક પોલીસ અમલદાર છે એમ જાણ થતાં પાછા આવ્યા હતા. પરંતુ ત્યાર પછી જંગી વિભાગમાં દ્રઢ સંકલ્પ, સાહસ અને કુશળતા જણાયાં છે.

ચીનગારીઓ.

ક્રાન્તિનો જે અગ્નિ બંગાળમાં લલુકી ઉઠ્યો હતો તેને લગતી ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૮ સુધીની ઘટનાઓ નીચે આપી છે.

૧૯૦૬ સાલ-રંગપુરના મહિપુર ગામમાં અને ઢાકા જીલ્લાના શેખનગર ગામમાં ઘાડ અને લુટના પ્રયત્નો થયા પણ સફળતા ન મળી.

૧૯૦૭ સાલ-ઓકટોબરમાં તેમજ ૬ ફી ડીસેમ્બરે યુગાન્તર દલ મારફત બંગાળના ગવર્નરની ટ્રેન ઉડાવી દેવાની તબવીજ થઇ, એ જે ટ્રેનમાં ગવર્નર મુસાફરી કરતા હતા તે ટ્રેન ખરેખર નારાયણ ગઢ પાસે બોમ્બ ફાટવાથી પાટા ઉપરથી ઉતરી પડી. ગવર્નરને કંઈ ઇજા થઇ નહિ. આ ઘટના બદલ બંગાળની પોલીસે ફેટલાક નિર્દોષ મનુષ્યોને પકડીને સજા કરી, અને એ કમનસીબોને ગુન્હો ન કરવા છતાં ગુન્હો કબુલ કરી સજા ખમવાની ફરજ પડી. પાછળથી ક્રાન્તિવાદીઓની સ્વીકારોક્તિથી બધો ભેદ પુટી ગયો.

૧૯૦૭ સાલ-નિતાઇગંજ (નારાયણગંજ) માં એક કુલીને ધરો મારી પૈસા છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન થયો. તે ફેટલાક હજાર રૂપીઆ લઇ જતો હતો. રૂપીઆ વેરાઇ જવાથી ક્રાન્તિવાદીઓના હાથમાં ન આવ્યા. ફ્રેન્ચ ચન્દનનગરની ગાડી ઉથલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. મીદનાપુર નારાયણગઢમાં પણ તેવો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. ૨૩ મી ડીસેમ્બરે ઢાકાના મેજસ્ટ્રેટ મી. એલન ઉપર ગોંઆલંદમાં ગોળી છોડવામાં આવી. ઇજા સખત હોવા છતાં તે બચી ગયો.

૧૯૦૮ ની સાલ-હાવરા જીલ્લાના હરિનપાડા (શીવપુર થાણા તાબે) લુંટ થઇ. ફ્રેંચ ચંદનનગરમાં ત્યાંના મેયરના મકાનમાં જોમ્મ ફેંકવામાં આવ્યો. મેયર બચી ગયો. ૩૦ એપ્રિલે બિહારમાં મુઝફરપુરમાં જોમ્મ ફુટ્યો, પરિણામે મીસીસ અને મીસ કેનેડી મૃત્યુ પામ્યાં. બીજો એક ધાયલ થયો. આ જોમ્મ ફેંકવાના ગુન્હાસર ખુદીરામને ફાંસી થઇ. પ્રકુલ ચાક્રાએ પકડાતી વખતે પીરતોલથી આપઘાત કર્યો.

આ ૧૯૦૮ ની સાલમાંજ (બીજી મે એ) પહેલો અલીપુર કાવતરા કેસ શરૂ થયો. ૧૯૧૦ માં તે પુરો થયો. ૧૯૧૦ ની ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ અપીલનો હેવટનો ચુકાદો બહાર પડ્યો. ત્રણ જજોને સાત વરસ અને ચાર જજોને દેશનીકાલ, ચાર જજોને સાત વરસ અને ત્રણ જજોને પાંચ વરસની સજા થઇ.

પંદરમીએ કલકત્તામાં ગે સ્ટ્રીટમાં જોમ્મ ફુટ્યો તેથી ચાર જજ જખમી થયા. એ સાલમાં જુનથી ડીસેમ્બર સુધીમાં કલકત્તાની નજીક કાંકિનાડા, શ્યામનગર, સોદપુર વગેરે સ્ટેશને ગાડીમાં જોમ્મ ફેંકવામાં આવ્યા. એક યુરોપીઅન ગૃહસ્થ સખત જખમી બન્યો.

૨ જુને લાક્ષ જીલ્લાના બાહ્યાતમાં બીપણ લુંટ. રાજનૈતિક લુંટમાંથી આ સૌથી પહેલીજ મોટી લુંટ થઇ. એમાં ચાર જજ મરી ગયા. ઘણા ધાયલ થયા. ગામવાસીઓ અને પોલીસો એકત્ર થઇને બંદુક લઇ કુલિતવાદીઓ ઉપર હુમલો કર્યો. એક કુલિતવાદી માર્યો ગયો. ત્યાંથી કુલ રૂ. ૨૫,૮૩૭ મળ્યા.

૧૪ મી ઓગસ્ટે ઢાકા આહિર પાડામાં નૌકાની ચોરી થઇ તેમાં ત્રણ જણને જેલ થઇ. માયમેનસીંગ બાજીતપુરમાં રૂ. ૧૫૦૦)ની લુંટ થઇ. એક જણને ૧૧ વરસ અને એક જણને એક વરસની સખત કેદની સજા થઇ.

૧ લી સપ્ટેમ્બરે અલીપુર જેલમાં અલીપુર કાવતરા કેસનો એપ્રુવર નરેન ગોસાંઇ બ્યારે ફરી બેસી બધી વાત કહી દેતો હતો ત્યારે એજ વખતના કેસના બીજા બે આરોપીએ કતાઇ દત્ત અને સત્યેન્દ્ર બસુએ તેને જેલ હોસ્પિટલમાં પીસ્તોલની ગોળીથી વીંધી નાખ્યો. કનાઇ અને સત્યેન્દ્રને ફાંસી થઇ.

૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે હુગલી જીલ્લાના વિધાતિકમાં (ભદ્રેશ્વર ધાણા તાબે) રૂ. ૫૩૬) ની લુંટ થઇ. એક જણને ૬ વરસ, બે જણને ૫ વરસ અને એક જણને ૩૧ વરસ સખત મગ્ગુરી સાથે જેલ થઇ.

૩૦ ઓક્ટોબરે ફરીદપુર જીલ્લાના નોરીઆ (પાલ) હાટ લુંટ-વામાં આવ્યું. તેમાંથી રૂ. ૬૭૦) મળ્યા. નુકશાન રૂ. ૬૪૦૦)નું થયું બે જણનાં ખુન થયાં. કોઇ પકડાયું નહિ.

૭ મી નવેમ્બરે કલકત્તા ઓવર ટુન હોલમાં સર એન્ડ્રુ ફ્રેઝરના હિપર જીતેનરાયે પીસ્તોલની ગોળી છોડી. સર એન્ડ્રુ ફ્રેઝર જખ્મી ન થયો. ત્રણ જણને ત્યાં જ પકડવામાં આવ્યા, અને દસ વરસની સજા થઇ.

૯ મી નવેમ્બરે સરપેન્ટાઇન લેનમાં સબ ઇન્સ્પેક્ટર નંદલાલ બેનરજીનું ખુન કરવામાં આવ્યું. કોઇ પકડાયું નહિ.

૧૪ મી નવેમ્બર દાકા રમનાતર્મા યુવક સુકુમાર ચેટરજીનું ખુન થયું. આ નવેમ્બરમાંજ હાવરામાં કેશવચંદ્રે અને દાકા રમનાતર્મા અન્નદા ધોષનું ખુન કરવામાં આવ્યું. છેલ્લા ત્રણે ખુનમાં કોઈ પકડાયું નહિ. તેમ કોઈ કેસ ચાલ્યો નહિ. સરકારી હેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે પોલીસને વિશ્વાસ છે કે આ ત્રણેય જણ સમિતિના વિરોધમાં ખર્ચર યા સાક્ષી આપવાના હતા તે બંધે તેમનાં ખુન કરવામાં આવ્યાં હતાં.

૨૯ મી નવેમ્બરે નદીઆ જીલ્લામાં રાષ્ટ્રતા હેઠાંથી થઈ કોઈ કેસ ન ચાલ્યો.

૨ જી ડીસેમ્બરે હુગલી જીલ્લાના મોરી હાલમાં ૩. ૧૩૦) ની લુંટ થઈ. એક જણ જખમી થયો અને કેસમાં એક જણને સાત વરસની સજા થઈ.

આ ૧૯૦૮ ના નવેમ્બરમાંજ પ્રથમ ૬ જણને ત્રીજા રેગ્યુલેશન મુજબ અટકમાં રાખવામાં આવ્યા. ૧૯૦૮ ની ૧૧ મી ડીસેમ્બરે ક્રીમીનલ લૉ એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ (Criminal Law Amendment Act XIV 1908) પાસ કરવામાં આવ્યો આ કાયદાના જોરે કેટલાક કેસો જુરી વગર જ ત્રણ હાઈકોર્ટના જજ દ્વારા તૈયાર કરેલી રપેશીઅલ એન્ચમાં ચલાવવાનો નિર્ણય થયો અને એ કાયદાને જોરે ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને કેટલીક સમિતિઓ ગેર-કાયદેસર ઠરાવવાનો અધિકાર મળ્યો. એ કાયદાના જોરેજ ૧૯૦૯ ના જન્યુઆરીમાં પૂર્વ બંગાળમાં દાકા અનુશીલન સમિતિ, ફરીદપુરની વ્રતી સમિતિ, માયમેનસીંગની સુહદ અને સાધના સમિતિ ગેરકાયદેસર હોવાનું જાહેર થયું.

૧૯૦૯ ની સાલ ૧ લી જાન્યુઆરીએ કુમીલ્લામાં હથીઆર ચોરવામાં આવ્યાં. ઢાકાના નવાબની ત્રણ રાષ્ટ્રફલ ચોરાઈ.

૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ કલકત્તાના પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર આશુતોષ બિસ્વાસને (એજ નેરેન ગોંસાઈનાના ખુનના કેસમાં સરકાર તરફ હતો) મારી નાખવામાં આવ્યો. ખુનીને ફાંસી થઈ.

૧૦ મી ફેબ્રુઆરી અને ૫ મી એપ્રિલે અનુક્રમે બેલવાટીઆ અને આગરપાડામાં નારિએળના આકારના બોમ્બ ફુટયા—એ જળુ ખવાયા.

૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ હુગલી જિલ્લાના હરિપાલ ચાણાના માથુપુર ગામમાં રૂ. ૫૦૦) ની લુંટ થઈ—લુંટ કરવામાં દસ બાર યુવકો હતા. કંઈ કેસ થયો નહિ.

૨૩ મી એપ્રિલે ચોવીસ પરગણાના નેત્રાગામ (ડાયમંડ હારબર ચાણા)માં રૂ. ૨૪૦૦)ની લુંટ થઈ. માણસો પાસે હથીઆરો હતા.

૩ જુનને ફરીદપુર જિલ્લાના ફતેહજંગપુરમાં પ્રિયનાથ ચેટરજી પીસ્તોલની ગોળાથી મૃત્યુ પામ્યો. તેના બાઈ ગણેશની હત્યા કરવા જતાં બૂલથી તેની હત્યા કરવામાં આવી હતી એમ બહાર આવ્યું હતું. કેસમાં આરોપીને સજા થઈ નહિ.

૧૬ મી ઓગસ્ટે ખુલના જિલ્લાના નાંગલામાં રૂ. ૧૦૭૦)ની લુંટ થઈ. કેસમાં એક જાણુને સાત વરસની સજા થઈ.

૧૬ થી ૩૦ ઓગસ્ટ સુધી નાંગલા કાવતરા કેસ ચાલ્યો. ૭

જળુને ૭ વરસની દેશનીકાલની સળ થઇ. ત્રણ જળુને ૫ વરસ અને બે જળુને ૩ વરસની સળ થઇ.

૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે ખુલના જીલ્લાના હોગુલખુનીયામાં રા. ૫૦) ની લુટ થઇ તેમાં એક જળુ ધવાયો. આ લુટમાં ખંદુક અને પીસ્તોલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૧ મી ઓક્ટોબરે ઢાકા રાજેન્દ્રપુરમાં રા. ૨૩૦૦૦) ની ટ્રેન ડેકાઇટી થઇ. એક દરવાન મરાયો, એક જળુ ધવાયો. આ કેસમાં એક જળુને જન્મ દેશનીકાલની સળ થઇ. વિગત એવી છે કે શણુના વેપારી યુરોપીઅન કંપનીના રૂપીઆ નારાયણગંજથી દરવાન મારફતે ટ્રેનમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ચાલતી ટ્રેને દરવાનોને મારી તથા ધાવણ કરી રા. ૨૩૦૦૦) લઇ લેવામાં આવ્યા. રસ્તામાં ધણુ રૂપીઆ પડી ગયા. રા. ૧૧૮૬૪) તો રસ્તામાંથી વેરાએલા મળી આવ્યા હતા.

૧૬ મી ઓક્ટોબરે ફરીદપુર જીલ્લાના દરીયાપુર ગામમાં રા. ૨૬૦૦) ની લુટ થઇ. ત્યાં પીસ્તોલ વાપરવામાં આવી હતી.

૨૮ મી ઓક્ટોબરે નદીઆ જીલ્લાના હલુદવાડી ગામમાં રા. ૧૪૦૦) ની લુટ થઇ. આ કેસમાં પાંચ જળુને ૮ વરસ અને એક જળુને ૭ વરસ અને એક જળુને ૫ વરસની સળ થઇ.

૧૦ મી નવેમ્બરે ઢાકા રાજનગરમાં રા. ૨૭૮૨૭) ની લુટ થઇ, તેમાં કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૧ મી નવેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના મતલબ થાણાના મોહનપુરમાં રા. ૧૬૪૦૦) ની લુટ થઇ, તેમાં એક જણ જખમી થયો, પણ કોઇ પકડાયુ નહિ. આ ઉપરા ઉપરી બંને લુટ હાકા સમિતિના સોનારંગ સ્કુલ ફેન્ડમાંથી સંચાલીત થઇ હતી એમ સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

૨૪ મી નવેમ્બરે અગરતલામાં રાજ્યાભિષેક ઉપલક્ષે સન્યાસી વેશે બે જણ પકડાયા. તેમના જમીન લેવામાં આવ્યા.

૨૭ મી ડીસેમ્બરે યશોહર બાઇકારામાં રા. ૮૧૪) ની લુટ થઇ. અહીં પણ પીરતોલ વપરાઇ હતી. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૯૧૦ ની સાલ :- ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ કલકત્તા હાઇકોર્ટ માંજ પોલીસના ડેપુટી સપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સમશુલ આલમને ગોળાથી વાંધી નાખ્યો. ખુનીને ફાંસી થઇ.

માચમાં હાવરા કાવતરા કેસ શરૂ થયો. ૭મી ફેબ્રુઆરીએ ખુલના સોલેગાંતીમાં રા. ૨૦૦)ની લુટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ યશોહરના ધુલ ગ્રામમાં રા. ૬૧૭૫)ની લુટ થઇ કેસ ન થયો.

૩૦મી માર્ચે ખુલનાના નન્દનપુરમાં રા. ૬૫૦૦)ની લુટ થઇ કેસ ન ચાલ્યો. ૫ મી જુલાઇએ યશોહરના મહિષા (મહમદપુર થાણા) માં રા. ૨૨૦૪)ની લુટ થઇ. આ ગુન્હા માટે એક જણને ૬ વરસ, એક જણને ૫ વરસ અને ત્રણ જણને ૩ વરસની સખત કેદની સજા થઇ.

૨૯ મી જુલાઈએ ઢાકા કાવતરા કેસનો મુત્તપાત થયો. ૨૧મી જુલાઈએ માયમેનસીંગ જીલ્લાના ગોલકપુરમાં બંદુક ગુમ થઈ. ૫ મી સપ્ટેમ્બરે ઢાકા હલદીઆ હાટ (લોહગંજ થાણા)માં રા. ૧૫૦૦ ની લુટ થઈ. એક જણ મરાયો અને ઘણા ધાયલ થયા પણ કોઈ પકડાયું નહિ.

૭ મી નવેમ્બરે ફરીદપુર જીલ્લાના કાલારગાવ (મેદરગંજ થાણા) માં રા. ૧૨૬૬૦ ની લુટ થઈ તેમાં કોઈ પકડાયું નહિ.

૩૦ મી નવેમ્બરે રાખવગંજ જીલ્લાના દાદપુર (મેહેદીગંજ થાણા) માં રા. ૪૯૩૬૮ ની લુટ થઈ, તેમાં પાંચ જણ ધાયલ થયા કેસ ચાલ્યો નહિ.

છેલ્લી ત્રણ લુટનું સંચાલન ઢાકા સમિતિના સોનારંગ સ્કુલ કેન્દ્રમાંથી થતું હતું અને તે ભેગી કરેલી રકમનો કેટલોક ભાગ ઢાકા કાવતરા કેસમાં બચાવ કરવામાં ખર્ચાયો હતો એમ સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાં છે.

૧૯૧૧ ની સાલ-૨૧ મી જાન્યુઆરીએ ઢાકા સોનારંગમાં પીયુનને મારફાડ કરવા માટે સોનારંગ સ્કુલના છ જણને સજા થઈ. ૫ મી ફેબ્રુઆરીએ ફરીદપુર જીલ્લાના પંડિતચરમાં રા. ૫૫૦૦ ની લુટ થઈ. કેસ ન થયો તેમ કોઈ પકડાયું પણ નહિ.

૨૦ મી ફેબ્રુઆરીએ ઢાકામાં ગાંધીયા (લોહગંજ થાણા) માં રા. ૭૪૫૭ ની લુટ થઈ. કેસ ન થયો તેમ કોઈ પકડાયું પણ નહિ.

૧૩ મી માર્ચે માયમેનસીંગના મુચાકેમાં રા. ૧૨૦૦ ની લુટ થઈ. એક જણ જખમી થયો.

૧૦ મી એપ્રિલે ઢાકા રાજિતભોમમાં મનોમોહન દે મરાયો. કોષ પકડાયું નહિ. મનોમોહને ઢાકા કેસ તથા મુનશીગંજ બોમ્બના કેસમાં સાક્ષી આપી હતી. ૨૨ મી એપ્રિલે રાખવગંજના લક્ષ્મણ કોટીમાં રૂ. ૧૦૨૦૦) લુટ થઇ. કોષ પકડાયું નહિ. ૩૦ મી એપ્રિલે માયમેનસીંગ જીલ્લાના ચરસાયામાં રૂ. ૨૧૫૦) ની લુટ થઇ. કોષ પકડાયું નહિ. ત્રીપુરા જીલ્લાના બરકાંડામાં રૂ. ૨૬૦) ની લુટ થઇ. કોષ પકડાયું નહિ.

૧૬ મી જુને માયમેનસીંગ શહેરમાં પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર રાજકુમારને ગોળીથી મારી નાખ્યો.

૧૧ મી જુલાઇએ ઢાકા સોનારંગમાં ત્રણ જણનાં ખુન થયા. કોષ પકડાયું નહિ. ૨૭ મી જુલાઇએ માયમેનસીંગના સારાયરમાં લુટ થઇ તેમાં પૈસા મળ્યા નહિ, અને એક યુવકને પાંચ વરસની સજા થઇ.

૫ મી સપ્ટેમ્બરે ઢાકા સીંગપુર બજાર લુટાયું. રૂ. ૮૧૭૦) મળ્યા. કોષ પકડાયું નહિ.

૩ જી ઓક્ટોબરે કુલીયાચર બજારમાં રૂ. ૩૧૨૫) ની લુટ થઇ તેમાં એક જણ જખમી થયો.

૬ ઠી નવેમ્બરે રંગપુરના બાલીયા ગામમાં રૂ. ૧૨૧૮) ની લુટ થઇ.

૧૧ મી ડીસેમ્બરે બરીસાલમાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર મનોમોહન ચૌધુરી શાહી દરેરા (Royal Proclamation) ને દિવસેજ

ખુન કરવામાં આવ્યું. આ ઈન્સ્પેક્ટર ઢાકા કાવતરા કેસમાં સાક્ષી હતો.

૩૧ મી ડીસેમ્બરે નોઆખાલીની આવલપટ્ટીમાં રા. ૧૯૭૭) લુટ થઇ, કોઇ પકડાયું નહિ.

આ વર્ષમાં અધિક અંશે ઘટના પૂર્વ અંગાળમાં બની પરન્તુ એ ઉદ્દેશ્યોગ્ય ઘટના કલકત્તાના રસ્તા ઉપર બન્યા હતા.

જામસુસી (છૂપી પોલીસ) વિભાગના હેડ કોન્સ્ટેબલ શ્રીશંકર ચક્રવર્તીનું ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ ખુન થયું. આ બનાવ પછી એકાદ પખવાડીયાની અંદરજ ૨ જી માર્ચની સન્ધ્યાકાળે ૧૬ વરસના એક દૂધમલ બાળકે મી. કાઉલી નામના એક યુરોપીઅન ગૃહસ્થની મોટર ઉપર બોમ્બ ફેંક્યો. બોમ્બ ફેંકનાર તરતજ પકડાયો. પાછળથી જાણવામાં આવ્યું હતું કે તે બોમ્બ જામસુસી વિભાગના મોટા અમલદાર ડેનહામ સાહેબને ઉડાવી દેવાના મુદ્દાથી નાખવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૨૨ ની સાલ—૨૩ મી જાન્યુઆરીએ ઢાકા બાઇગુલુ ટેવારીમાં રા. ૩૪૭૦) ની લુટ થઇ.

૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ ઢાકા આઇનપુર (ધીઅર થાણા) માં રા. ૭૫૯૩) ની લુટ થઇ.

કોલા ઉકોઇટી પણ આ સાલમાંજ થઇ.

૧૭ મી એપ્રિલે રાખવગંજમાં કુસંગલમાં લુટ થઇ. બરીસાલ કાવતરા કેસમાં જાહેર થયું હતું કે આ લુટનો ઉદ્દેશ એક સરકારી બંદુક મેળવવાનો હતો. તે બંદુક તેઓએ મેળવી હતી. ૧૯ મીએ આ લુટ થઇ.

૨૩ મી મે એ બરીસાલ જીલ્લાના બિરંગલ ગામમાં રૂ. ૮૦૮૦) ની લુંટ થઇ કાષ્ટ પડાયું નહિ.

જુન માસમાં ફેબ્રુઆરીમાં શારદા ચક્રવર્તીનું ખુન થયું. સમિતિના વિરુદ્ધ તેણે અપરાધ કર્યો હતો તેથી તેને સખ તરીકે (disciplinary) આ ખુન કરવામાં આવ્યું એમ કહેવાય છે.

૧૧ મી જુલાઈએ ઢાકાના પાનામાં રૂ. ૨૦૦૦૦) ની લુંટ થઇ. એક માણસ ગોળીથી જખમી થયો. ગામવાસીઓએ પણ બંદુક છોડી હતી.

૧૫ મી જુલાઈએ રાખવગંજ જીલ્લાના પ્રતાપપુર ગામમાં રૂ. ૭૫૬૫) ની લુંટ થઇ તેમાં બે જણ જખમી થયા.

૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે ઢાકા ગોઆલ નગરમાં હેડ કોન્સ્ટેબલ રતિલાલ રાયનું ખુન થયું. કાષ્ટને પકડી શકાયું નહિ.

૨૭ મી ઓક્ટોબરે કુમિલ્લાનાં લુંટ કરવાના આરોપસર દસ જણને સાત વરસની સજા થઇ.

૧૪મી નવેમ્બરે ઢાકા લાંગલબન્દમાં રૂ. ૧૬૦૦૦) ની લુંટ થઇ તે વખતે લગભગ ૨૦૦ ગામવાસીઓ તેમને અટકાવવા ભેગા થયા હતા. ક્રાન્તિવાદી ચાર જણે ગોળી છોડીને તેમને દુરને દુર રાખ્યા હતા. આ લુંટનો મુદ્દા માલ મળી આવવાથી ગિરીન્દ્ર મોહનદાસને પાંચ વરસની સજા થઇ. તેણે એકરાર કર્યો હતો.

૨૮મી નવેમ્બરે ઢાકા વારીમાં ગિરીન્દ્રદાસની પેટીમાંથી હથિયારો મળ્યાં, કેટલીક બંદુક, રીવોલ્વર, કારતુસ વગેરે દારૂગોળો તથા

હથીઆર અને લાંગલખંદ લુટના દાગીના વગેરે મળી આવ્યાં, ગિરીન્દ્રના પિતા મેજરટ્રેટના પુત્ર વિલ્હી દળમાં લાવ્યા છે એમ શક પડતાં તેમણે તેની પેટી ખોલી—પોલીસને ખોલાવી પુત્ર તથા હથીઆરો પકડાવી દીધાં ! ગિરીન્દ્રે છેવટે એકરાર કર્યો. હથીઆરના કાયદાથી તેને દોઢ વરસની સજા થઇ. બરિસાલ કાવતરા કેસમાં પણ તે એમુવર બન્યો હતો.

૧૩મી ડીસેમ્બરે મીદનાપુર બોમ્બ કેસના સાક્ષી આબદાર રહીમનું ખુન કરવાના ઉદ્દેશથી તેના મકાનમાં બોમ્બ નાખવામાં આવ્યો. બોમ્બ ફાટ્યો પરંતુ આબદાર રહીમ ઘરમાં ન હતો તેની પુત્રી હતી પણ તે અજબ રીતે બચી ગઇ.

૧૮૧૩ની સાલ:--૪ થી ફેબ્રુઆરીએ ઢાકા બરાકર (થાણા ટેંગીબાડી) માં રા. ૩૪૦૦) ની લુટ થઇ એક જણને બે વરસની સજા થઇ.

૪થી ફેબ્રુઆરી માયમેનસીંગ ધુલદીયા (થાણા કેકાદિ) માં રા. ૬૦૪૬) ની લુટ થઇ—એકજણ મરાયો. ત્રણ જણ ધાયલ થયા. પીરતોલ સાથે બોમ્બ પણ વાપરવામાં આવ્યા હતા.

૨૭મી માર્ચે સીદહટ મોલવી બગરમાં ગોડન સાહેબનું બોમ્બથી ખુન કરવાના ઉદ્દેશથી બે ક્રાન્તિવાદીઓ મળ્યા. એકાએક બોમ્બ ફાટવાથી એક ક્રાન્તિવાદી તે બાગમાંજ માર્યો ગયો.

૨૭ એપ્રિલે ગોપાળપુરમાં રા. ૬૦૪૫) ની લુટ થઇ. એક જણ જખમી થયો.

૨૯મી મેએ ફરીદપુર કાઉઆકુરી (મદારીપુર થાણા) માં રા. ૫૧૩૦) ની લુટ થઇ કોઇ પકડાયુ નહિ.

૨૮મી જુને ઢાકામાં કામારાંગીચર (રૂપગંજ થાણા) માં રા. ૨૨૬૦) ની લુટ થઇ કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૬મી ઓગસ્ટે માયમેનસીંગ કેદારપુરમાં રા. ૧૯૮૦૦) ની લુટ થઇ. એક નોકર મરાયો અને પાંચ જણ જખ્મી થયા, પણ કોઇ પકડાયુ નહિ.

૨૯મી સપ્ટેમ્બરે કલકત્તા કોલેજ સ્કેવરમાં હેડ કોન્સ્ટેબલ હરિપદ દેખને ગોળીથી વીંધી નાખવામાં આવ્યો.

૩૦મી સપ્ટેમ્બરે માયમેનસીંગમાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર બંકિમચંદ્ર ચૌધરીને બોમ્બથી મારી નાખવામાં આવ્યો.

૭મી નવેમ્બરે ચોવીસ પરગણા છત્ર બાડીયામાં રા. ૮૬૮) ની લુટ થઇ, કોઇ પકડાયુ નહિ.

૨૪મી નવેમ્બરે માયમેનસીંગ સાચરમાં રા. ૪૩૯૦) ની લુટ થઇ, કોઇ પકડાયુ નહિ.

૩૦મી ડીસેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના ખારામપુરમાં રા. ૬૦૦૦) ની લુટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૯ મી ડીસેમ્બરે કુમીલ્લા પશ્ચિમ સિંહમાં રા. ૩૧૦૦) ની લુટ થઇ. એક જણ ઘાયલ થયો. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૩૦ મી ડીસેમ્બરે ભદ્રેશ્વરમાં બોમ્બ બનાવવાનો સરંજામ પકડાયો.

આ સાલના મે માસમાં બરીસાલ કાવતરા કેસ શરૂ થયો. આ મે માસમાં જ લાહોરના રસ્તામાં એક બોમ્બ ફુટ્યો, જેમાં એક ચપરાસી મરી ગયો. એક બંગાળીએ તે નાખ્યો હતો એમ સીડીશન કમીટીએ રીપોર્ટમાં લખ્યું છે.

૧૯૧૪ ની સાલ : આ સાલની ઘટનાવલીને સરકારી રીપોર્ટમાં ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. પૂર્વબંગ, હુગલી અને ચોવીસ પરગણા જિલ્લા અને ખાસ કતકતા અત્રે પણ તે મુખ્ય જ જણાવવામાં આવ્યું છે.

બન્યુઆરીમાં માયમેનસીંગ ચારલીયાના ચરમાં લુટની કોષેશ થઈ.

૮ મી મે ત્રીપુરા જિલ્લાના ગોસાંઇપુર (નવીનગર થાણા) માં રૂ. ૫૫૦૦) ની લુટ થઈ. એક ગામવાસી જખમાયો.

૧૯ મી મે બીતાગોંગ શહેરમાં સત્યેન્દ્રસેનનુ ગોળીથી ખુન કરવામાં આવ્યું. મરનાર પોલીશને ખબર આપતો હતો એવો બે ક્રાન્તિવાદીઓને શક હતો. કોઈ પકડાયું નહિ.

૧૯ મી જુલાઈએ ઢાકા શહેરમાં રામદાસનુ ગોળીથી ખુન કરવામાં આવ્યું. રામદાસ કેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બસન્ટકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયના હુકમ મુજબ ક્રાન્તિવાદીઓના વિરુદ્ધ કામ કરતો હતો. કોઈ પકડાયું નહિ.

૨૮ મી ઓગસ્ટે માયમેનસીંગ બીતાઈ (નેત્રકોણા થાણા) માં રૂ. ૧૭૭૦૦) ની લુટ થઈ. એક જણ મરાયો અને એક ધાયલ થયો પણ કોઈ પકડાયું નહિ.

૧૩ મી નવેમ્બરે માયમેનસીંગ કૈડીઆદી થાણાના ઉકરાશાલમાં રૂા. ૪૮૦૦) ની લુંટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૯ મી નવેમ્બરે મદારીપુરમાં બોમ્બ ફાટયો ૧૮ મી ડીસેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના રાધાનગરમાં રૂા. ૪૯૦૦) ની લુંટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૨૩ મી ડીસેમ્બરે માયમેનસીંગ દારીકપુર (કુલપુર થાણા) માં રૂા. ૨૩૦૦૦) ની લુંટ થઇ. એક જણુ ધવાયો. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૨૫ મી ડીસેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના મોચનામાં લુંટનો પ્રયત્ન થયો, ફેલુઆરીમાં હુગલી વૈઘવાડીમાં અને ઓગસ્ટમાં બરાનગરમાં લુંટના પ્રયત્નો થયા. ૫ મી નવેમ્બરે ચોવીસ પરગણાના મામુદાબાદ માં રૂા. ૧૭૦૦) ની લુંટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ. આ લુંટમાં મસાની પીસ્તોલ વપરાઇ હતી.

આજ મહીનામાં આલમનગરમાં લુંટની કોશીષ થઇ.

ડીસેમ્બરમાં એડીઆ દહમાં રૂા. ૫૧૦) ની લુંટ થઇ. કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૯૧૪ ની સાલમાંજ ૨૬ મી ઓગસ્ટે કલકત્તાના કુન્નિતવાદી દળના પ્રયત્નથી ખંડુકના વેપારી રોડા એન્ડ કંપનીની પચાસ મસાની પીસ્તોલો (પીસ્તોલો એવી નવી જાતની હતી કે રાઇફલોની માફક પણ વપરાતી) અને ૪૬૦૦૦ રાઉન્ડ કારતુસ કંપનીના એક કારકુન મારફતે ચોરાયાં. સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યુ

છે કે પીસ્તોલો ચોરાયા પછીજ અંગાળના નવદળમાં વહેંચી દેવામાં આવી હતી. કમીટીએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે ઓગસ્ટ પછી ખુન અને લુટફાટમાં આ મસાની પીસ્તોલોજ ઘણું ખર્ચ વપરાયું હતી. અંગાળના જુદાં જુદાં દળોની તે પછી જુદી જુદી ઘટનાઓમાં હથિયાર વપરાયાની અને હથિયાર મળ્યાની જે બધી સાબીતીઓ મળે છે, તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે અંગાળના દરેક દળના હાથમાં આ મસાનીજ પીસ્તોલો ગણ હતી અથવા અદલા બદલી થઈ હતી. ૫૦ માંથી ૩૧ પીસ્તોલ જુદા જુદા સમયે પોલીસના હાથમાં આવી હતી.

આ વરસના પ્રથમ ભાગમાં જસુસી વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર નૃપેન્દ્ર ધોષનું ચીતપુર રોડ ઉપર ખુન કરવામાં આવ્યું હતું. ટ્રામ-માંથી વસ્તીવાળા રસ્તા ઉપર ઉતરતી વખતે તેના ઉપર ગોળી છોડવામાં આવી હતી. ખુની તરીકે નિર્મળકાન્ત રાયને પકડવામાં આવ્યો હતો. નિર્મળરાયને જેણે પકડ્યો હતો તેને અંગાળના ગવર્નરે ધન્યવાદ સાથે ઇનામ આપ્યું હતું. પરંતુ નિર્મળરાય છૂટી ગયો હતો. આ કેસમાં આરોપી તરફથી મી. નોટન, મી. સી. આર. દાસ, મી. જે. એન. રાય વગેરે ઉભા રહ્યા હતા. જ્યુરીએ નિર્મળને નિર્દોષ ઠરાવ્યો, પણ જજ એકમત ન થતાં કેસ ફરી ચલાવવા હુકમ થયો. બીજી નવી જ્યુરી બેઠી. તેમણે પણ નિર્દોષ ઠરાવ્યો. તેણે ફરીથી તે જ્યુરી બરખાસ્ત કરી. તે વખતે સરકાર પક્ષે તે કેસ પાછો ખેંચી લીધો.

૨૫ મી નવેમ્બરે કલકત્તા મુસલમાન પાઠાના ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ અસંતકુમાર ચટોપાધ્યાયના ઘરમાં અને ઘરની બહાર બોબ્બ

ફેંકવામાં આવ્યા. બસન્ટકુમાર દોડીને બચી ગયા. એક હેડ કોન્ટેનર બચ્યો, બે કોન્ટેનરો અને બસન્ટ ચટોપાધ્યાયનો એક માણસ બચ્યો. આ બોમ્બ કેસમાં નગેન્દ્રનાથ સેન પકડાયો, પણ હાઈકોર્ટના ચુકાદામાં તે છુટી ગયો.

૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ કલકત્તા ગાડન રીયમાં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની લુંટ થઈ. એક જણને સાત વરસની સજા થઈ.

રાજનૈતિક લુંટમાં આ પહેલીજ ટેક્સી લુંટ (મોટર ટેક્સી મારફતે કરેલી) હતી. કલકત્તા ચાટ'ડ' એકમાંથી બાડ' કંપનીના દરવાન રૂ. ૨૦૦૦૦) લઈ જતા હતા. ક્રાન્તિવાદીઓને રૂ. ૧૮,૦૦૦) મળ્યા. સીડીશન કમીટીના મત મુજબ આ લુંટ જતીન્દ્ર મુખરજી અને બિપીન ગાંગુલીની દેખરેખ નીચે થઈ હતી. એના એક અઠવાડિયા પછી કલકત્તા બેલીઆ ધાટાના ચોખાના વેપારોના કેશીયરને તેની શીલીક્રમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦) આપી દેવા ફરજ પડી. આ લુંટમાંજ ટેક્સીનો ઉપયોગ થયો હતો તેના ગ્રાહકવરતુ ખુન કરી તેનું મડદુ રસ્તા ઉપર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું. આ વ્યવસ્થા પણ જતીન્દ્ર મુખરજીની દેખરેખ નીચે થઈ હતી એમ સીડીશન કમીટીએ જણાવ્યું છે.

૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ કલકત્તાના પાથુરીયા ધાટા સ્ટ્રીટમાં નીરોદ હાલ્દારનું ગોળાથી ખુન કરવામાં આવ્યું. વિખ્યાત ક્રાન્તિવાદી જતીન્દ્ર મુખરજી જે મકાનમાં રહેતો હતો તે ઘરમાં નીરોદ અકસ્માત જઈ ચઢ્યો અને જતીન્દ્રનાથને ઓળખતાં તેને નામ દઈને બોલાવ્યો હતો.

૨૮ મી ફેબ્રુઆરીએ કલકત્તા ક્રાન'વોલીસ સ્ટ્રીટમાં ઇન્સ્પેક્ટર સુરેશ મુખરજી એક પલાત ક્રાન્તિવાદીને જોતાં તેને પકડવા આગળ ધસ્યો, તે સમયે તે પલાતક અને તેના ચાર સાથીદારોએ તેનું ગોળી મારી ખુન કયું. એક અરદલ્લી ધાયલ થયો.

એ વરસના સપ્ટેમ્બરની લગભગ બાલેશ્વરમાં યુનીવર્સલ એમ્પોરીયમની ઝડતી લેવાઈ અને મયુરભંજના જંગલમાં જતીન્દ્રનાથ, ચિત્તપ્રિય, મનોરંજન વગેરે પાંચ બંગાળીઓ સાથે બાલેશ્વરના મેજિસ્ટ્રેટને ખંડ યુદ્ધ થયું. જતીન્દ્રનાથ એ આઘાતના પરિણામે મૃત્યુ પામ્યો. ક્રાન્તિવાદીઓની ગોળીથી ગામવાસી મરાયો અને પોલીસના ઘણા માણસો ધાયલ થયા.

૨૧ મી ઓક્ટોબર મસ્જિદ બારીમાં પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર ગીરીન્દ્રનાથ બેનરજીનું ખુન કરવામાં આવ્યું અને સબઇન્સ્પેક્ટર ઉપેન્દ્ર ચેટરજી જખમી થયો, ઇન્સ્પેક્ટર સતીશ બેનરજી બચી ગયો.

૧૭ મી નવેમ્બર ક્રાન'વોલીસ સ્ટ્રીટમાં રૂ. ૮૦૦) ની લુટ થઈ. કોઈ પકડાયું નહિ.

૩૦ મી નવેમ્બરે કલકત્તા સરપેન્ટાઇન લેનમાં એક ક્રાન્સેબલ અને એક ત્યાંનો રહીશ બાળક ગોળીથી મરાયા. કોઈ પકડાયું નહિ.

૨ જી ડીસેમ્બરે કારપોરેશન સ્ટ્રીટમાં રૂ. ૨૫૦૦૦) ની લુટ થઈ. એક જણને ૧૩ વરસ, એક જણને ૨ વરસ અને એક જણને ૧ વરસની સજા થઈ.

૧૪ મી ડીસેમ્બરે શેઠ બાગાનમાં રૂ. ૬૨૦૦) ની લુટ થઈ.

૨૭ મી ડીસેમ્બરે આવલપટ્ટી રોડમાં એક જથ્થુને ધાયલ કરી રા. ૭૫૦) થી બરેલી હેન્ડમેગ છીનવી લેવામાં આવી.

નિચેની ઘટનાઓની વ્યવસ્થા કલકતેથી થઈ અને તે કલકત્તાની આસપાસ બની:-

૬ ઠી એપ્રિલે એડીયાદહમાં રા. ૫૦૦) ની હુંટ થઈ. ૩૦ મી એપ્રિલે નદીયાના પ્રાગપુરામાં રા. ૨૭૦૦) ની હુંટ થઈ. રસ્તો ભૂલી જતાં નોકામાં ઘણે લાંબે રસ્તે આવવું પડ્યું હતું. એક પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટરે ઘણા માણસો સાથે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ ધમાલમાં કુન્તિવાદીઓએ ભૂલથી પોતાનાજ માણસને ગોળી મારી હતી. બચાવનો રસ્તો ન રહેતાં, સાથીનું શબ નદીમાં ફેંકી દઈ, હોડી કુખાવી દઈ તેઓ ચાલ્યા ગયા. ત્રણ જથ્થુને ૧૭ વરસ અને એક જથ્થુને આઠ વરસની દેશનીકાલની સજા થઈ.

૨ જી ઓગસ્ટે અગરપારામાં એક બીલ કલેક્ટર પર હુમલો કરતાં તેની બુમોથી ધાંધળ મચ્યું. પરિણામે ઘટના સ્થળથી કંઈક દૂર વિખ્યાત કુન્તિવાદી નેતા બીપીન ગાંગુલી પીસ્તોલ સાથે પકડાયો. એને ૫ વરસની સજા થઈ.

૨૫ ઓગસ્ટે મુરારી મિત્રને તેના ઘરમાં પીસ્તોલથી મારી નાખવામાં આવ્યો. અગરપારાના બનાવની તપાસમાં મુરારી મિત્ર અને તેનો પુત્ર પ્રભાસ પોલીસને મદદ કરતા હતા એમ સીડીશન કમીટી પોતાના રીપોર્ટમાં જણાવે છે.

૩૦ મી સપ્ટેમ્બરે નદીઆ જીલ્લાના શીવપુરમાં રા. ૨૦૭૦૦) ની લુંટ થઈ. એક કોન્સ્ટેબલ અને એક ગામવાસી મરાયા. અને અગીયાર જણ ધાયલ થયા. નવ ક્રાન્તિવાદીઓ પકડાયા. આઠ જણને જીવન પર્જા અને એક જણને ૧૦ વરસ દેશનીકાલની સજા થઈ. સીડીસન કમીટીના મત મુજબ આ લુંટ ખરીસાલથી ૧૯૧૨ ની સાલમાં કલકત્તામાં આવેલા દળે કરી હતી. અને આ લુંટ પછી તેઓ બીજકુલ કબજામાં આવી ગયા હતા.

આ સાલમાંજ નદી માતૃક પૂર્વ બંગાળમાં અને પ્રાનપુર તથા શીવપુરની માફક નૌકાદ્વારા લુંટ થઈ હતી.

૨૨ મી જાન્યુઆરીએ ત્રીપુરા જીલ્લાના વાખમારીમાં રા. ૪૧૭૦) ની લુંટ થઈ. કોઈ પકડાયું નહિ.

૩ જુલાઈએ કુમીલ્લા સ્કેરની જીલ્લા સ્કુલના હેડ માસ્ટરનું ખુન થયું. હેડ માસ્ટરનો નોકર ખુબ ધરાયો, અને પાછળથી મરી ગયો. એક મુસલમાન ખુનીઓની પાછળ જતો હતો તેને પણ ગોળી મારવામાં આવી હતી.

૧૧મી માર્ચે ત્રીપુરાના બ્રહ્મદાગામમાં રા. ૪૦૦૦)ની લુંટ થઈ એ જણ ધવાયા.

૨૫મી મેએ ત્રીપુરાના આહિરાષ્ઠ ગામમાં રા. ૪૨૫૦)ની તથા ૫મી જુને રાખવર્મજ જીલ્લાના ગાજપુરમાં રા. ૧૫૦૦૦)ની લુંટ થઈ. કોઈ પકડાયું નહિ.

૧૪મી ઓગસ્ટે ત્રીપુરાના હરિપુરમાં રા. ૧૮૦૦૦)ની લુંટ થઈ એક જણ ગોળીથી મરાયો અને ત્રણ જણ ધાયલ થયા.

૭મી સપ્ટેમ્બરે માયમેનસીંગ ચંદ્રકોણામાં રૂ. ૨૧૦૦૦)ની લુંટ થઈ. એક ગામવાસી મરાયો. છ જણ ધાયલ થયા.

૨૬મી નવેમ્બરે માયમેનસીંગ રસુલપુરમાં રૂ. ૪૬૦)ની લુંટ થઈ એક જણ ગોળાથી મરાયો.

૧૯મી ડીસેમ્બરે માયમેનસીંગ સશેરદીધીમાં (બાજીતપુર) ધીરેન્દ્ર ખીસ્વાસને ગોળાથી મારવામાં આવ્યો. ધીરેન્દ્ર પોલીસના ઇન્ફોર્મર (ખબર આપનાર) તરીકે કામ કરતો હતો એમ જણાયું હતું.

૨૨મી ડીસેમ્બરે માયમેનસીંગ કાલીયા ચાપડા (કેઠાદી)માં લુંટ થઈ.

૨૯મી ડીસેમ્બરે ત્રીપુરા કરકલા (ચાન્દિના થાણા)માં રૂ. ૧૫૦૦૦)ની લુંટ થઈ. બે જણ ગોળાથી મરાયા.

૧૮મી નવેમ્બરે સમાચાર મળતાંજ ઢાકા દળના તે વખતના નેતા અનુકુળ ચક્રવર્તી અને ખીજા કેટલાક જણને પોલીસે ગીરફતાર કર્યા. સાથે કેટલાંક હથિયાર પણ પોલીસને હાથ લાગ્યાં.

૧૯મી ઓક્ટોબરે માયમેનસીંગ શહેરમાં પોલીસના ડેપુટી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ જતીન્દ્રમોહન ઘોષનું ખુન કરવામાં આવ્યું. તેના નાનો પુત્ર તેના ખોળામાં હતો તે પણ મરાયો.

ઉત્તર બંગાળમાં ૨૩મી જાન્યુઆરીએ રંગપુર કુરલ ગામમાં રૂ. ૫૦૦૦૦)ની લુંટ થઈ. કોઈ પકડાયું નહિ.

૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ રાવસાહેબ નન્દકુમાર બસુ (એડીશનલ પોલીસ સાહેબ)નું ખુન કરવાના ઉદ્દેશથી ચાર ક્રાન્તિવાદીઓ તેના મકાનમાં ગયા અને તેને બોલાવી ગોળી છોડી. તે જરા પણ ઇજા

પામ્યા વિના બચી ગયો. તેનો ઓરડરલી (orderly) વચમાં પડતાં સખત રીતે જખમાઇ માર્યો ગયો.

૨૦મી ફેબ્રુઆરીએ રાજશાહી જીલ્લાના ધરાઈલ (માટોર) ગામમાં ૩૦થી ૪૦ યુવકોએ હથીઆરો સાથે ૨૫૦૮૦)ની લુટ કરી. મકાનનો દરવાન ગોળાથી મરાયો અને બેજલ ધાયલ થયા. આ લુટનું સંચાલન પણ કલકત્તાથી ઢાકા સમિતિદ્વારા થયું હતું એમ સીડીશન કમીટી જણાવે છે.

૧૯૧૫ની સાલમાંજ હિન્દમાં અશક્ય બળવાની ફેશીય થઇ. Maverick સ્ટીમર જમ'નીનાં હથીઆરો સાથે જુનની લગભગ આવી પહોંચવાની હતી. તે મુજબ જતીન મુખરજી, નરેન્દ્ર, ભટ્ટાચાર્ય અતુલ ધોષ, વગેરે તે હથીઆરો ઉતારવાના પ્રયત્નો કરતા હતા.

સીડીશન કમીટી જણાવે છે કે બળવો શરૂ થાય ત્યારે બહારથી લશ્કર ન આવે તે માટે ક્રાન્તિવાદીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે જતીન્દ્ર નાથે બાલેશ્વરની મદ્રાસની રેલ્વે લાઈન અટકાવવી; બોલાનાથ ચેટરજીને ચક્રધરપોર મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેને માથે બેંગાલ નાગપુર રેલ્વેનો ભાર હતો. સતીશ ચક્રવર્તીને અજમે છ. આર. રેલ્વેનો પુલ ઉડાવી દેવા મોકલ્યો હતો. કલકત્તાનું દળ નરેન ભટ્ટાચાર્ય અને વિપીન ગાંગુલીના નેતૃત્વ નીચે કલકત્તા અને આસપાસના બધાં હથીઆરો લુટી લેવાના હતા અને પછી ફોર્ટ વીલીઅમ કબજે કરવાના હતા. અને એ પણ નક્કી થયું હતું કે જે બધા જમ'ન અમલદારો Maverick સ્ટીમરમાં તેઓએ પૂર્વ બંગાળમાં રહેવું અને ત્યાં સૈન્ય ઉભું કરી કેળવવું.

Maverick સ્ટીમર રાયમંગલ આવતાં એક સ્થાનિક જમાદારના માણસોની મદદથી જહુગોપાળ મુખરજીએ તેમાંનાં હથીઆરો ત્યાં ઉતારવાં. એવી આશા રાખવામાં હતી કે આ રીતે જર્મન હથીઆરો આવશે. તે ૧ લી જુલાઈએ બધે વહેંચી દેવાશે.

આ જુલાઈ માસમાંજ સરકારને હથીઆરો વિષે ખબર પડી. ૭ મી ઓગસ્ટે કલકત્તાના હેરી એન્ડ સન્સની ઝડતી લઈ પોલીસે એક જજને ગીરફતાર કર્યાં. Maverick સ્ટીમર પછી ન આવી.

આ તરફ બંગ ક્રાન્તિવાદીઓ ૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાંથી જ લશ્કર ફેડવાના અને ફેરવવાના પ્રયત્નો કરતા હતા. તેમણે પ્રખ્યાત “ગદર” પાર્ટીના ક્રાન્તિવાદીઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યો. આ ઉદ્દેશ રાસબિહારનીના નેતૃત્વ નીચે શચીન્દ્ર, નલીની, પીંગલે અને બીજા પણુ ધણુઓ કાશી, દિલ્હી, મીરત, જબલપુર, લાહોર, વગેરે સ્થળે કામ કરતા હતા. પ્રિયનાથ અને ભૂપતિને બનારસના કિલ્લાના લશ્કરને ફેડવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું. નલીની બાગચી (આ નલીની જ ઢાકા, કલકત્તા બજારમાં ૧૯૧૮ ની સાલમાં પોલીસ સાથે ના યુદ્ધમાં મરાયો) જબલપુર (મધ્યપ્રાંત) ના સૈન્યને ફેડવામાં રોકાયો હતો.

૨૧ મી ફેબ્રુઆરી સપ્તમ્બર બળવો જાહેર કરવાનો દિવસ નક્કી થયો હતો, પરંતુ લાહોરથી તારીખ બદલવાના સમાચાર આવ્યા. આ સંબંધિત બળવાના સમાચાર પૂર્વ બંગાળી સમિતિઓમાં પણ ફેલાયા હતા અને તેઓ તેને માટે તૈયાર હતા. ૨૩ મી માર્ચે

ચીરતના કીલ્લામાં પીંગલે બોરખ સહીત પકડાઇ ગયો. આવી રીતે આ વ્યુહ રચના નિષ્ફળ નીવડી.

આ સાલમાં જ ૧૭ મી જાન્યુઆરીએ હાવરામાં રા. ૬૦૦૦) ની અને ૩ જી માર્ચે હાવરા દરપુરમાં રા. ૨૦૦૦) ની લુંટ થઇ. બધેય બંદુકો-પીસ્તોલો વપરાઇ હતી.

૩ જી માર્ચે બરાનગરના દળ અને બારીસલના દળના ધણાજથ્થા પકડાયા.

આ સાલમાં ૨૬ મી જુને કચકતા ગોપીરાય લેનમાં રા. ૧૧૫૦૦) ની લુંટ થઇ. માલીકને બંગાળીમાં એક કાગળ લખીને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યો અને તેના રૂપીઆ બ્યાબ સાથે પાછા આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું, કાગળમાં તારીખ ૨૮ મી જુન હતી અને સહી નીચે મુજબ હતી:—

J. Balyant.

“Finance Secretary to the Bengal Branch of Independent kingdom of United India”.

જે. બલ્યન્ટ.

“સંયુક્ત હિંદના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બંગાળની સામાન્ય શાખાના સ (અર્થ વિષયક) સેક્રેટરી.”

૪ થી ઓગસ્ટે સાલકીયા ડોમ્લપાડામાં અતુલ ધોષ વગેરે છૂપાઇ બેઠા હો એમ ખાતમી મળતાં પોલીસે મકાનને ઘેરી લઇ ઝડપી લીધી.

એક પલાતકે પકડાયો, ધીજ એક જણને પણ ગીરફતાર કર્યો તે હેડ કોન્સ્ટેબલને ગોળી મારી નાસી ગયો.

આ ઘટના પછી કેટલેક દિવસે રેલ્વે ટ્રેનમાં એક ટ્રંકમાં એક જણનું સળ વિકૃત અવસ્થામાં મળી આવ્યું. આ મરનાર અતુલ ઘોષનો કાંઈ સજો હતો તે પોલીસને ખબર આપતો હતો, એવો તેના ઉપર સન્દેહ કરવામાં આવ્યો હતો એમ સીડીશન કમીટી નો મત છે.

૧૯૧૬ ની સાલ ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ સવારે મેડીકલ કોલેજની સામે સળ ઇન્સપેક્ટર મધુસુદન ભટ્ટાચાર્યનું ગોળાથી ખુન કરવામાં આવ્યું એ સળધમાં પાછળથી પાંચ જણને પકડવામાં આવ્યા, તેમાં એક જણ પીસ્તોલ સહીત પકડાયો. બીસાલ દળના નેતા તરીકે સીડીશન કમીટીએ તેને જણાવ્યો છે.

૩૦ મી જુને પોલીસના ડેપુટી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ બક્ષન્ત ચટોપાધ્યાય ને ભવાનીપુર પ્રેસીડેન્સી હોસ્પિટલ નજીક ઘોળે દિવસે બર વસ્તીમાં તેના ઓડરલી હેડ કોન્સ્ટેબલ સાથે મારી નાખવા ગોળી છોડી બધા નાસી ગયા હતા. સીડીશન કમીટીના મત મુજબ આ કામ પણ લાકા દળનું હતું.

૧૫ મી જાન્યુઆરીએ માયમેનસીંગ સુલતાનપુરમાં હુંટ થઈ તેમાં એક જણ મરાયો અને ૧૯ મી જાન્યુઆરીએ બાજતપુરમાં સશી ચક્રવર્તીનું ખુન થયું.

૬ ઠી માયે' ત્રીપુરા જીલ્લાના ગોન્દારા (મુરાદનગર) માં રા. ૧૪૬૯૦) ની લુંટ થઇ તેમાં એક જણુ ધવાયો અને એક જણુને સ્થીઆરખંધીના કાયદાથી તથા તારનાં દોરડાં તોડવા બદલ ચાર વરસની સજા થઇ.

૩૦ મી એપ્રિલે ત્રીપુરા, નાટધરમાં રા. ૧૭૫૦૦૦)ની લુંટ થઇ તેમાં કોઇ પકડાયુ નહિ, અને ૯ મી જુને ફરીદપુર ધાનકાટીમાં રા. ૪૩૦૦૦) (હુંડી) ની લુંટ થઇ. આ નાણાંનો મોટો ભાગ કોઇને કામ લાગ્યો નહિ, તેમ કોઇ પકડાયુ પણ નહિ.

૨ જુ સપ્ટેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના સાહાપાદુયામાં રા. ૩૩૭૦) ની લુંટ થઇ તેમાં પણ કોઇ પકડાયુ નહિ.

૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના લલીતેશ્વરમાં રા. ૫૩૦) ની લુંટ થઇ. અહીં કુલિતવાદીઓ સાથે ગામવાસીઓને સખત લડાઇ થઇ. પાંચગામવાસી માર્યા ગયા અને પાંચ જણુ ધાયલ થયા. એક કુલિતવાદી માર્યો ગયો. સીડીશન કમીટીના મત મુજબ મરનાર માણસ એજ વરસના જુલાઇ મહીનામાં અટકમાંથી છટકેલો પ્રબોધ બટ્ટાચાર્ય' હતો.

સપ્ટેમ્બરમાં ફરીદપુરમાં પાલંગ થાણાના બાકામાં લુંટનો પ્રયત્ન થયો. આજ દિને પાછળથી ૧૭ મી ઓક્ટોમ્બરે માયમેનસીંગ સાહિલદેઓમાં રા. ૮૦,૦૦૦) લુંટ કરી હતી. ધરનો માલીક ગોળીથી મરાયો અને બીજા છ જણુ ધાયલ થયા.

૩૦ મી સપ્ટેમ્બરે ઢાકા રામદીનાલીમાં (ધીયર થાણા) માં રા. ૩૫૫) ની લુંટ થઇ. સાત જણ (ઇશ્વાન સ્કુલ પ્રીદપુર) ના વિદ્યાર્થીઓ પકડાયા તેમને ૭ વરસની સજા થઇ.

વરસની આખરમાં માયમેનસીંગ ધરાઇલમાં લુંટ થઇ, તેમાં ધરના માલીકનો પુત્ર મરાયો. રૂપીઆ ઝાઝા મળ્યા નહિ.

૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ પખના જીલ્લાના કાદિમપુરમાં લુંટ થઇ— રૂપીઆની સંખ્યા જણાઇ નથી.

આજ સાલમાં બે ખખર આપી દેનારા (ઇન્ફોર્મર) મરાયા. એક સ્કુલનો માસ્તર કુલ્તિદળમાં વિદ્ધ કરતા હતો તેથી તે મરાયો. ઢાકામાં બે કોન્સ્ટેબલને ઠાર કરવામાં આવ્યા કારણુ તેઓ પલાતકની તપાસ કરતા હતા.

૧૯૭ ની સાલ:- ૫ મી જાન્યુઆરી ગરણહાટામાં જ્ઞાન ભૌમિકના ખુનની કોશીષ થઇ. જ્ઞાન કતિવાદી દળમાંજ હતો. પરંતુ તેના ઉપર પોલીસને ખાતમી આપવાનો શક હતો. આજ માસમાં સીરાજગંજમાં દેવતી નાગનું ખુન કરવામાં આવ્યું.

૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ ઢાકા પાછકારચરમાં રા. ૧૨૦૦) ની લુંટ થઇ કોઇ પકડાયુ નહિ ૧૫ મી એપ્રિલ રાજશાહી જામનગરમાં રા. ૨૬૫૬૭) ની લુંટ થઇ આ લુટને ત્રણ મહીના પછી ઢાકા સ્ટેશને બે કાન્તિવાદીઓ પકડ્યા. એક જણના સામાનમાંથી ઉપરોક્ત જામનગર ડેકાઇટીના દાગીના નીકળ્યા હતા. તેમણે પોલીસને તાકીને ગોળી છોડી પણ ખાલી ગઇ. બેય જણને ૫-૬ વરસની સજા થઇ.

૭ મી મે કલકત્તા આરમીનીયન સ્ટ્રીટમાં સોનીની દુકાને (શ. ૫૪૫૯) ની લુંટ થઇ, દુકાનના બે માણસોનાં ખુન થયાં અને બે જથ્થુ જખમી થયા એક ક્રાન્તિવાદી મરાયો. તેના પેટમાં ગોળી વાગી હતી. તેને ટેકસીમાં નાખીને લઇ જવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ જખમ લયંકર હોવાથી ક્રાન્તિવાદીઓ તેને એક નિર્જનસ્થાને ઉતારી ગોળીથી મારી નાખી ચાલ્યા ગયા. મૃત વ્યક્તિને સુરેન્દ્ર કુશારી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો હતો.

૨૦ મી જુને રંગપુર રાખાલ યુરજમાં શ. ૩૧૦૮૬) ની લુંટ થઈ, જેમાં ધરના માલીક તથા તેના પુત્રનું ખુન થયું.

૨૩ મી જુલાઈએ ઢાકા શહેરમાં પોલીસના માણસનું ખુન કરવા માટે એક જથ્થુને ૮ વરસની સજા થઇ.

૨૭ મી ઓક્ટોબરે ઢાકા અમદુલ્લાપુર (મુનશીગંજ થાણા) માં શ. ૨૪૮૩૦) ની લુંટ થઇ તથા તારનાં દોરડાં કાપી નાખવામાં આવ્યાં. જે ઘેર લુંટ થઇ ત્યાં રામલીલા જેવો મેળાવડો થયો હતો અને ઘણા માણસો હાજર હતા.

૩૭ નવેમ્બરે ત્રીપુરા જીલ્લાના માત્રીયારામાં શ. ૩૩૦૦૦) ની લુંટ થઇ.

આ વરસમાં બીજી ઘણીયે ધરપકડ થઇ હતી તેમાં ગૌહતીનું ખંડ યુદ્ધ પ્રખ્યાત છે. ગૌહતીમાં ઘણા પક્ષાતક ક્રાન્તિવાદીઓ રહેતા હતા, ત્યાં પોલીસ સાથે લડાઇ કરી ખધાય પહાર નીકળી ગયા. મુનીન્દ્રરાય, પ્રભાસ લાહરી જખમી અવસ્થામાં પાછળથી

પકડાયા. નક્ષત્રીકાન્ત ઘોષ પણ છેવટે પકડાયો. તે પણ જખમી થયો હતો. આકીનાન પકડાયા. તેમાંનો નક્ષત્રી આગચી પાછળથી (તારીણી મજીમ-દારની સાથે) કલકત્તા બજારમાં પોલીસની સાથે લડાઈ કરી માર્યો ગયો. પોલીસ તરફ પણ ઘણા જલ્મ મવાયા અને જખમી થયા હતા. બસુસી વિભાગના ઉચ્ચ અમલદાર બસન્ત મુખોપાધ્યાયનો જખમ ભારે હતો. આકી કેટલાક જલ્મ પાછળથી સરકાર સાથે શરત કરી બાહર થયા હતા.

આ સાલમાંજ હાકા સ્ટેશને પોલીસ અમલદાર જિગેન્દ્ર યુધ નુ યુન કરવાની કોશીષ કરવા માટે પ્રદુલ્લરાય અને સતીશસીંહ પકડાયા અને લાંબી સજા પામ્યા.

સીરાજગંજમાં ગોવીન્દકર અને નિકુંજબિહારી પાલને પકડવા જતાં પોલીસને તેમની સાથે લાંબા વખત સુધી લડવું પડ્યું. બન્ને પક્ષમાં ઘણા જલ્મ વાપડ થયા. ગોવીંદ કરના શરીરમાં સાત ગોળાઓ પેડી હતી. નિકુંજ પણ જખમી થયો. નિકુંજને ૧૨ વરસ અને ગોવીન્દને ૭ વરસની સજા થઈ. આ ગોવીંદ કરનેજ કોકોરી કાવતરા કેસમાં “જીવનપય”તની દેશનીકાલની સજા થઈ છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

અંગાળના ક્રાન્તિવાદીઓમાં જે ઉમ્મર, જે જાતી, જે વહેપાર-વાળા લોકો લખ્યા હતા તેમનું એક લીસ્ટ સીડીશન કમીટીના રીપોર્ટ ઉપરથી નીચે આપ્યું છે. જેઓને ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધીમાં સમ્રાટ વિરુદ્ધ યુદ્ધના કાવતરા માટે સજા થઇ છે અને જેઓ ખાસ આરોપ માટે સજા પામ્યા છે, અથવા જેઓ આ ક્રાન્તિકાર્યમાં માર્યા ગયા છે તેમનીજ ગણતરી આ લીસ્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત અટકમાં લીધેલા, રાજકેદી અને જેઓને સુલેહ શાન્તિ માટે જામીનથી ખાંધી લેવામાં આવ્યા હોય તેઓની ગણતરી કરવામાં આવી નથી.

ઉમર	સંખ્યા	જાતી	સંખ્યા
૧૦ થી ૧૫ વરસ	૨	ખારાઇ	૧
૧૬ થી ૨૦	૪૮	મોટી	૧
૨૧ થી ૨૫	૭૬	શુદ્ર	૧
૨૫ થી ૩૦	૨૯	ઢેડીયા	૧
૩૧ થી ૩૫	૧૦		
૩૬ થી ૪૫	૯	વહેપાર ધંધો	સંખ્યા
૪૬ થી ઉપરના	૧	વિદ્યાર્થી	૬૮
		શિક્ષક	૧૬
જાતી	સંખ્યા	તાલુકદાર	૧૯
કાયસ્થ	૮૦	વાણીજ્ય	૨૩
બ્રાહ્મણ	૬૫	ડાક્ટર કે કમ્પાઉન્ડર	૭
વૈદ્ય	૧૩	કારકુન કે સરકારી નોકર	૨૦
માહિબ્ય	૩	ન્યુસપેપરવાળા	૫
કેવત	૩	ખેડુત	૧
સાહા	૨	અશીલુની દાણુચોરી કરનાર	૧
રાજપુત	૧	ધંધા વગરના	૨૪
વણકર	૧		
વૈશ્ય	૧	યુરોપીયન હુદીઆરો કાવવા	૪
કર્મકાર	૧	ખાખતમાં	

સમાપ્ત.

હિન્દની અત્યારની લડતનો પાયો અહિંસા છે. અહિંસા અને શાન્તિથીજ તે પોતાની લડત લઢી રહ્યું છે. હિંસાથી કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે અને કેટલી નિષ્ફળતા મળે છે તેનો જ્યાં પછુ આ પુસ્તકે આપશે.

Are Successful men Born or Made ?

A special Batch, Gregg College of Commerce, will commence from 1st May, New Commerce Classes for Degree Courses such as Company Management and Secretarial Practice (F. I. S. A., F. B. A. S.), Accounting (F. C. R. A., F. A. B. I. F. L. A. A.), and General Commerce (I. M. C., F. T. C., N. U. T., L. C. C., etc.) Shorthand. Postal tutition a speciality. Typing taught Free to students of Degree Courses. Shorthand, Typing taught by a LADY Teacher. Best & Efficient Staff. Moderate Fees. Hostel accomodation available. For free consultation, apply to the Principal.

M. N. Patel,
Gregg College of Commerce.
Richey Road, Oppo. Vakil Bros.
Ahmedabad.

“ક્રાન્તિની ચીનગારીઓ”

તો

તમે વાંચ્યું, પણ એજ લેખકનું હમણાંજ બહાર પડેલું પુસ્તક

“આઝાદીના જંગ”

તમે વાંચ્યું છે? એ કંઈ સાધારણ નવલકથા નથી.
રશિયામાં ક્રાન્તિ કેમ થઈ તેનો એ જવાબ છે. દેશના
માટે જીવન સર્વસ્વનું બલિદાન દેનાર સ્વતંત્રતાના
ઝંડાધારીઓની એ સત્ય અને રોમાંચક ઘટના છે.
એનાં પાત્રો રશિયાના પ્રચંડ બૌદ્ધશૈવિક
વિપ્લવનાં સૂત્રધાર છે. ફક્ત બુજ નકલો
શિલકે છે—કિંમત રૂ. ૧—૮—૦

આજેજ લખી નાખો:—

હિન્દી કાર્યાલય,

સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

આઝાદીના જંગ યાને પાદરીની પુત્રી.

આ રસીલી વાર્તા વાંચવી તે જીંદગીની એક મોજ છે.

બને ભાગના રૂ. ૨, પોસ્ટેજ છ આના.

વિલાસ આફ્રીસ,

૧૮૧, બ્રાન્ડગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ગોરાં વિલાસતનાં કાળાં ભોપાળાં-ભુત કાળના ભયંકર
દ્રષ્ટો-અસો વર્ષ પહેલાંનો શાહી ઇતિહાસ

લંડન રાજ-રહસ્ય

અથવા

મિસ્ટ્રીઝ ઓફ ધી કોર્ટ ઓફ લંડન.

વાંચતાં અજ્ઞયખીમાં ગરકાવ થશે. એકમેકથી ભયંકર ખનાવો-કદાપી
કદપનામાં પણ ન આવી શકે તેવાં ભયંકર કારસ્થાનો-રાજમહેલના
ખંડોમાં કેવા કેવા કાવત્રાં રચાતાં હશે-જેનો ખ્યાલ વાંચ્યા
વગર સમજી ન શકાય. અનેક ભયંકર ઘટનાઓ-લંડન
શહેરના અનેક ભયંકર દૃષ્ટો-અને મવાલીઓનાં ગજબ-
નાક રહેઠાણો-હૃદયને હચમચાવી મૂકે તેવા હજારો
ખનાવો નજર સામે ખડા થાય છે,

એક વખત વાંચો,

અનેક વખત વાંચ્યાજ કરો !

આ પુસ્તક પુરું વાંચવું તે જીંદગીના એક લહાવો છે.

બાર ભાગમાં આ વાર્તા કંપલીટ થઇ છે.

દરેક ભાગના ૧૪ આના, પોસ્ટેજ ૪ આના.

૧૨ ભાગના પુરા સેટના રૂ. ૧૦, પોસ્ટેજ રૂ. ૧.

વિલાસ ઓશીસ,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

સારો સન્દેશો !

જો તમારે શુદ્ધ સ્વદેશી બનાવટનો

ખાત્રીલાયક માલ વાપરવો હોય

અને દગાખાજ વેપારીઓથી ના ડગાવું હોય, તેમજ

તમારી વસ્તુઓ ખરીદવામાં ખરચાતાં નાણાંને

પૂરતો બદલો મેળવવો હોય તો દરેક ચીજ ઉપર

“બાબુ છાપ”

નામ વાંચીને લેજો ખરીદવામાં મોંઘું પણ વાપરવામાં સોંપું.

બાબુ

છાપ

અસલ આમળાનું તેલ. નંબર ૧-૨-૩

તથા મોરસરી, મોગરો, ગુલાબ, ખસ, કેવડો, ચંબેલી

સુહાગ, નંબર ૧, ૨ ના તથા પવિત્ર ખુશખોદાર બાબુ

છાપની ગુલબહાર અગરબત્તી, દરેક દેવ મંદીરોમાં

હુમેશાં વપરાય છે. તેમજ ગીનીખામ, ગુંજ, પાન

મસ્તાન મસાલો, વસુધા પીલ્લસ, અને રસીલુ

રામા ઓછલ વિગેરે વાપરો.

બનાવનાર:—

બાબુ કેમિકલ વર્ક્સ:— અસારવા, અમદાવાદ. ૨.

ઇન્કમેટેક્સ ભરનારાઓને અગત્યનું.

કાયદાના જ્ઞાનના અભાવે ચોપડાની કાયદેસર સંપૂર્ણતા નહિ થઇ શકનાથી ઘણી વખત ઇન્કમેટેક્સ ઘણો વખત ભરવો પડે છે, તેમજ ટાક્સ પણ ગુમાવવો પડે છે. આ બધી મુશ્કેલીથી દૂર રહેવું હોય તો ફોર્મ ભરતા પહેલાં અગર ચોપડા બતાવતા પહેલાં અમારી એક વખત મુલાકાત લેવાથી તમને ઘણો જ ફાયદો અને રાહત મળશે. અમારી છેલ્લા પાંચ વર્ષની પ્રેક્ટીસમાં સંકડો પેઢીઓને અમારી રોકાણથી લાભ થયો છે.

યાજ્ઞિક એન્ડ પારેખ.

રીચી રોડ. ઝવેરી બીલ્ડીંગ છેલ્લે માળે - અમદાવાદ.

Yajnik's College of Commerce.

Ahmedabad.

(Established: 1908.)

Offers Specialised training in Pitman's Shorthand, Typewriting, Accountancy, Auditing, Banking, Business Law, Secretarial work etc.

Efficient & qualified staff. Fees moderate. For further particulars please apply to the Principal.

તમે “ઊર્મિ” માસિક જોયું?

ન જોયું હોય તો આજેજ લખી નાખો. નમુનાની નકલ મફત મોકલાય છે. જીવનમાં ચેતન રેડતું વિવિધ વિષયો ચર્ચાતું આ માસીક જોયા પછી તમે તેના આહુક થયા વિના નહિજ રહો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦ મોકલવાથી એક વરસ સુધી “ઊર્મિ” મોકલવામાં આવશે, તે ઉપરાંત દિપોત્સવી અંક અને લેટનું પુસ્તક પણ મફત મળશે. લેટનું પુસ્તક, પોસ્ટેજ વિગેરેનો હિસાબ ગણતાં “ઊર્મિ” તમને લગભગ મફતજ પડશે. કોઈપણ માસથી આહુક થવાય છે.

લખો:

“ઊર્મિ” કાર્યાલય,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

